

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

27

1946

(NIEUWE REEKS)

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

TWEE GRIEKSCH-EGYPTISCHE TERRA-COTTA'S

Door aankoop uit den kunsthandel is het Museum in het bezit gekomen van een tweetal beeldjes van gebakken aarde, waarvan een bespreking hier volgt. Zij behooren tot de groep van Grieksch-Egyptische terra-cotta's, die in Egypte in den Grieksch-Romeinschen tijd bij massa's vervaardigd zijn. Er is bijna geen museum van eenige beteekenis, of het bezit er een groote of kleine collectie van ¹⁾. Ook in ons Museum zijn zij zeer goed vertegenwoordigd; ten deele is dit oud museumbezit, dat reeds door LEEMANS in zijn *Monuments égyptiens* gepubliceerd is. Zij vormen met elkaar een bonte wereld van een tamelijk eenvormig type, reden, waarom zij het gewone publiek in den regel maar matig interesseeren. Toch zijn zij een nadere beschouwing alleszins waard, want zij vormen een onschatbaar materiaal voor onze kennis van de godsdienst-, kunst- en cultuurgeschiedenis van Egypte in den Grieksch-Romeinschen tijd. Steeds meer verwondert men zich over hetgeen zij ons daarvan leeren.

Het materiaal, waarvan deze beeldjes vervaardigd worden, is een kleisoort, die ter plaatse aanwezig is en die varieert in alle soorten van fijn tot grof; bij het bakken neemt deze een roodbruine kleur aan, hoewel ook alle nuanceeringen van zwart tot rose voorkomen. Zij werden meestal met behulp van twee vormen gemaakt, een voor de voorzijde en een voor de achterzijde, die bij het bakken aan elkander gevoegd werden. Zulke vormen zijn bij de opgravingen terug gevonden. De gietnaad is op de beeldjes meestal nog duidelijk te herkennen. Bij voorkeur vervaardigde men holle beeldjes, met het oog op het mindere gewicht en de transportmogelijkheid. In de achterzijde bevindt zich bijna altijd een rond gat, het brandgat, dat diende voor den afvoer van de gassen, die ontstonden bij het bakken.

Oorspronkelijk waren deze beeldjes bont beschilderd. Men dacht ze te verfraaijen, door er kleuren op aan te brengen, maar men bereikte daarbij meestal het omgekeerde resultaat; deze beschildering is in den regel verloren gegaan; sporen daarvan zijn vaak nog aanwezig. De kleurstoffen waren aangebracht op een laag fijne, witte stuc. Deze bedekte ten deele wel de vormen, maar de bedoeling was, dat de kleuren deze weer beter zouden doen uitkomen. Zoo was het haar zwart, de huid rose gekleurd; de gewaden droegen allerlei kleuren. De vraag naar dergelijke producten moet altijd zeer groot zijn geweest, want zij zijn in groot aantal vervaardigd. Zelfs wanneer zij met stuc bedekt en met kleuren versierd waren, waren zij zóó weinig kostbaar, dat iedereen zich de aanschaffing van deze producten van kunstnijverheid kon veroorloven. Hoewel het materiaal zeer breekbaar is, heeft men ze toch bij massa's teruggevonden in alle deelen van Egypte; de bekendste vindplaatsen zijn Alexandrië, Memphis en vooral de oase Fayoem, waar de voornaamste ateliers waren.

Zij dateeren uit een periode van ruim 700 jaar, van 300 vóór Chr. tot 400 na Chr., een lange tijd, waarin natuurlijk diepgaande stijlveranderingen optraden. Waarschijnlijk zijn zij in Egypte niet bekend geweest voor de komst der Grieken. Hun

1) WILHELM WEBER, *Die aegyptisch-griechischen Terracotten*, Berlin 1914 (*Mitteilungen aus der aegyptischen Sammlung zu Berlin*, Bd. II); MARIA MOGENSEN, *La collection égyptienne de la glyptothèque Ny Carlsberg*, Copenhagen, 1930; Allard Pierson Museum te Amsterdam, *Algemeene Gids*, 1937; PAUL PERDRIZET, *Les terres cuites grecques d'Égypte de la collection Fouquet*, Paris, 1921; JOSEPH VOGT, *Terracotten*, Leipzig 1924 (*die Griechisch-aegyptische Sammlung Ernst von Sieglin*, Bd. 2); C. M. KAUFMANN, *Graeco-aegyptische Koroplastik*, Leipzig 1915; ROEDER-IPPEL, *Die Denkmäler des Pelizaeusmuseums zu Hildesheim*, Berlin 1921.

stijl, die in niets herinnert aan die van de Egyptische kunst, toont dat voldoende aan. Maar met de komst der Grieken komen zij ook in Egypte voor den dag, misschien reeds in de Saïtisch-

toen reeds eeuwen lang zooveel gepresteerd had op het gebied der terra-cottaplastiek, zette er haar stempel op. Zoo gelijken de oudste terra-cotta's nog veel op de Grieksche van de vierde

Afb. 1

Afb. 2

Perzische periode. De Tanagra-terra-cotta's, die via Naucratis geïmporteerd werden, vonden in Egypte navolging. Weldra ontwikkelde zich onder de Ptolemaeën een belangrijke terra-cotta-industrie. Men knoopte daarbij wel aan bij de oud-Egyptische industrie, die zoo ontzaggeijk veel voorwerpen van brons en van fayence heeft voortgebracht, maar de Grieksche kunst, die

eeuw vóór Chr., maar langzamerhand neemt de invloed der locale omgeving toe, hetgeen vooral blijkt uit de keuze der onderwerpen. De vroege Alexandrijnsche beeldjes, wier stijl feitelijk een voortzetting is van die der Tanagra's, onderscheiden zich vrijwel alleen van de Grieksche voorbeelden door de grovere, donker gekleurde klei, waarvan zij vervaardigd zijn; later is een voor-

liefde voor realisme karakteristiek voor deze Alexandrijnsche richting.

De artistieke waarde dezer stukken is geheel verschillend. Die, welke gevonden zijn te Alexandrië, zijn dikwijls erg mooi; onmiskenbaar zijn daarbij de invloeden van de Alexandrijnsche beeldhouwkunst en van de bronstechniek; daarnaast komen schilderachtige, locale voortbrengselen voor, grover van uitvoering en met minder zorg afgewerkt, die het verval van deze kunst toonen, maar waarbij het niet ontbreekt aan sporen van zelfstandige opvattingen en van eigen phantasie; de aardigste beeldjes zijn die, waarbij de artist vrij spel gelaten heeft aan zijn verbeelding.

Een belangrijk deel dezer beeldjes houdt verband met den godsdienst. De Grieksch-Romeinsche godenwereld wordt vertegenwoordigd door beeldjes van godheden als Venus Anadyomene, voorgesteld volgens goed klassieke voorbeelden uit den tijd tot op de derde eeuw vóór Chr., Athena Promachos en Jupiter Dolichenus met den dubbelen bijl. Daarnaast komen andere godheden voor, die in Egypte vereerd werden en die de Grieken identificeerden met hun eigen goden, als Neith, Bes en Harpocrates. Voorts godheden als Serapis en Isis. Zij houden vaak als symbolen van de vruchtbaarheid en van de voortbrengselen van den landbouw een vaas in de hand, bij wijze van hoorn des overvloeds als de bron van alle goed. De groote levenskracht van den oud-Egyptischen godsdienst komt bijzonder duidelijk daarbij uit. Deze terra-cottaplastiek stond sterk onder den invloed van de groote kunst. In een enkel geval kan zelfs aangetoond worden, dat een beroemd cultusbeeld tot voorbeeld is genomen²⁾. Toch zijn de meeste typen door het eeuwenlang gebruik vaak zoo veranderd, dat zij nauwelijks meer iets met het voorbeeld gemeen schijnen te hebben.

Terwijl de bronzen beeldjes ons in staat stellen het Egyptische pantheon van den Saitischen

2) Verg. B. H. STRICKER, Een Egyptisch cultusbeeld uit Grieksch-Romeinschen tijd (O.M. Nieuwe Reeks XXIV, 1943, blz. 2-4).

en van den Ptolemaeëntijd te leeren kennen, doen de terra-cotta's dit voor den Grieksch-Romeinschen tijd tot den Byzantijnschen tijd toe. Zij dienden in een of anderen vorm voor den cultus en stonden waarschijnlijk, in groepen gerangschikt, als huisgoden in de familiekapel der woningen.

Onder deze terra-cotta's bevinden zich ook modellen van altaren en kapellen; voorts lampen met één of meer gaatjes voor de pitten, die op feestdagen voor de verschillende godheden aangestoken werden.

Daarnaast komen figuren uit het dagelijksche leven voor; straattypen uit de wereldstad Alexandrië, dansers, tooneelspelers, muzikanten, negers, dwergen, kaalhoofdige grijsaards, dames in modieuze dracht en kinderen. Vooral deze boden den artist rijke stof tot afwisseling; maar bij alle verscheidenheid van typen keeren toch telkens bepaalde onderwerpen met voorliefde terug. Daartoe behooren vooral de caricatuurvoorstellingen: koppen met leelijke gezichten en met grillig misvormden schedel.

Ook de dierenwereld speelt een groote rol onder deze terra-cotta's. Voor de voorstellingen van verschillende dieren, als het paard, de olifant en de ibis, legden de artisten een levendige belangstelling aan den dag; een bijna complete dieren tuin vertoont zich hier voor onze oogen. Deze beeldjes hadden waarschijnlijk verschillende bestemmingen; een deel kan gerangschikt worden onder de categorie speelgoed en snuisterijen, maar een ander deel schijnt behoort te hebben tot het funeraire meubilair en werd aan de overledenen in het graf medegegeven, al hebben de opgravingen dit niet kunnen bewijzen.

De beide hier besproken beeldjes behooren tot de klasse der figuren uit het dagelijksche leven, typen, zooals zij nog heden in Egypte veel voorkomen. Het eerste beeldje (afb. 1) stelt een dienaar voor in loopende, eenigszins gebogen houding, die op den linkerschouder een vaas draagt (een z.g. hydrophoros). De vaas is ovaal van vorm, loopt van onderen in een punt uit, heeft twee ooren en is met een deksel afgesloten; de

man is gekleed in een ruim, geplooid gewaad, dat tot op de knieën afhangt en draagt op het hoofd een spits toeloopende muts. In de rechterhand houdt hij een nap, met de linkerhand houdt hij de vaas vast. Achter in den hals bevindt zich een oor ter ophanging. De hoogte bedraagt 17 cm; het materiaal is roodbruine terra-cotta. De conservatie is goed; alleen is aan de achterzijde in de vaas een gat uitgebroken. Sporen van een witte stuclaag zijn nog aanwezig.

Het tweede beeldje (afb. 2) stelt een vrouw voor in rustige, staande houding, die met de linkerhand een tamboerijn vasthoudt, die tegen den schouder rust. Zij is gekleed in een lang gewaad, waaroverheen een mantel geworpen is met wijde plooien, die op de borst vastgeknoopt en over den rechterschouder geslagen is en afhangt over den linkerschouder; met de rechterhand, die op de heup rust, houdt zij den zoom van den mantel vast. Het gelaat is omlijst door het haar, dat in lange vlechten op de schouders en den rug valt. Op het hoofd draagt zij een breede krans, waarbovenuit twee horentjes of bloemknoppen steken, zooals deze ook bij beeldjes van Harpocra-

tes voorkomen. Aan de rechterzijde bevindt zich een rond gat. De hoogte bedraagt 14 cm; het materiaal is roodbruine terra-cotta. De conservatie is goed, alleen zijn de voeten afgebroken. Sporen van een witte stuclaag en van rose beschildering zijn nog aanwezig.

Dergelijke beeldjes komen ook in andere musea en verzamelingen voor³⁾. Volgens sommigen stelt de vrouw met de tamboerijn niet een gewone musicienne voor, maar, op grond van de horentjes en van het gewaad, dat het gewaad van Isis zou zijn, een priesteres, aan den Isiscultus verbonden, of zelfs „ein halbgöttliches Wesen” of „eine tamburinschlagende Göttin”. Zekerheid bestaat hieromtrent echter niet.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

3) Verg. JOSEPH VOGT, *Terracotten*, blz. 50 en 58, Tafel 72-74 en 98; PERDRIZET, *Les terres cuites*, blz. 117 en 121, no. 309, 311 en 326; WEBER, *Terracotten*, blz. 154, Tafel 24, no. 241, 242; KAUFMANN, *Koroplastik*, blz. 128 en 130; ROEDER, *Pelizaeuseum*, blz. 167; MOGENSEN, *Ny Carlsberg Glyptothèque*, blz. 38, no. 215, blz. 40, no. 229.

HOOFDARTIKELEN

HET BATAAFSCHE DORP VAN HET HUNERPARK TE NIJMEGEN

Bij de onderzoekingen, welke de vroegere Directeur van Gemeentewerken van Nijmegen, J. WEVE, naar den bouw van het oude Valkhofkasteel instelde, kwam ook een niet onbelangrijk aantal Romeinsche scherven voor den dag, welke er op wezen, dat ook reeds in Romeinschen tijd deze plek bewoond moet zijn geweest. In de Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden N.R. II¹, VI e.v.v. heeft DANIËLS deze vondsten uitvoerig behandeld, waarbij hij tot de slotsom komt, dat zich in dit materiaal duidelijk twee zeer uiteenliggende perioden afteekenen, eenerzijds de vroegste tijd van Romeinsch wezen in deze streken, de jaren om en kort na Chr. geb., anderzijds de allerlaatste, het latere deel der vierde eeuw. In dit opzicht bestaat een merkwaardige overeenkomst met den inhoud van het door den heer KAM O en OO genoemde grafveld, waarin eveneens slechts voorwerpen uit deze zeer uiteenlopende perioden naast of boven elkaar zijn aangetroffen (vgl. DANIËLS l.l. bl. VII met noot ¹)).

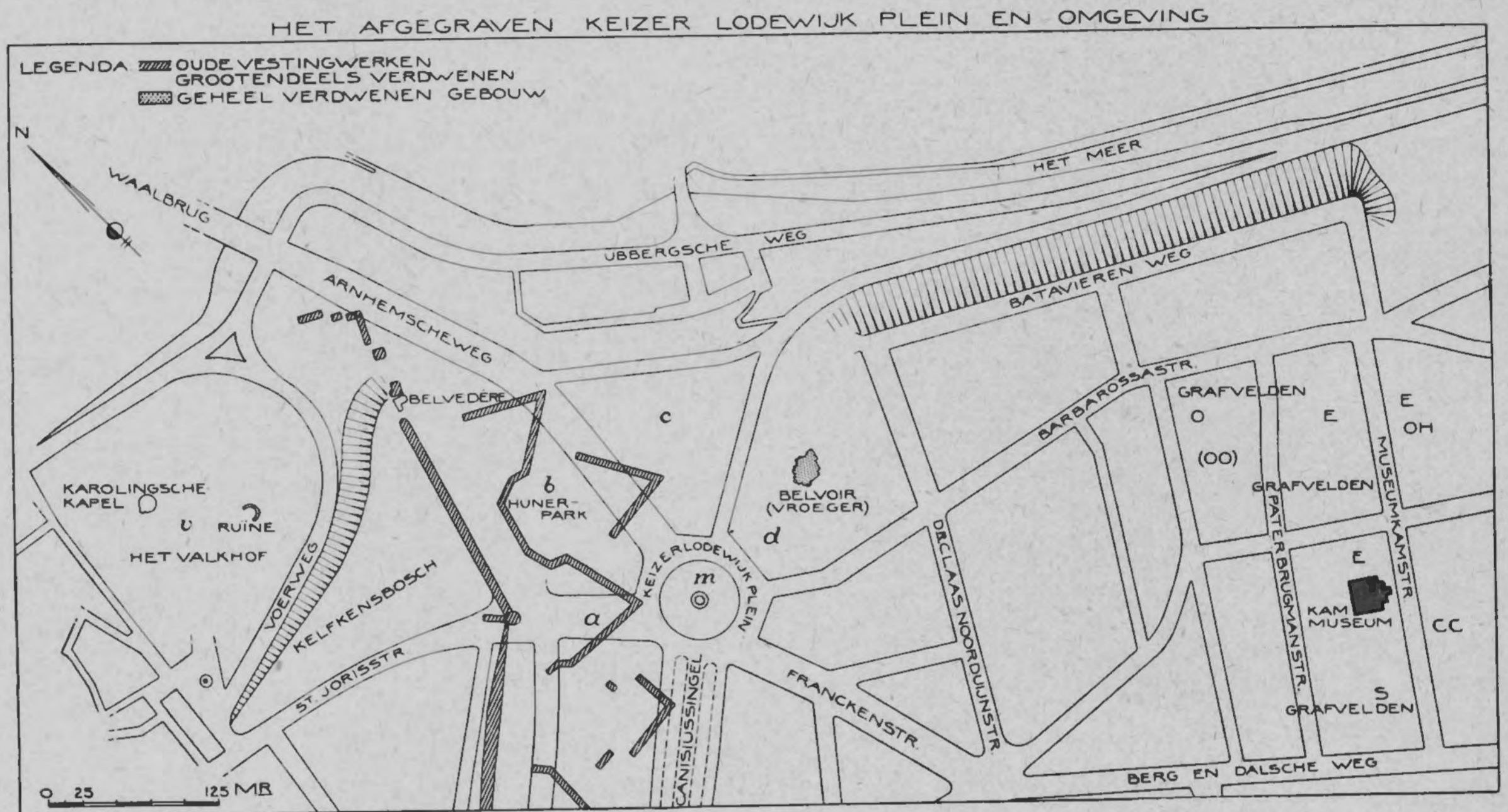
Het plateau van het Valkhof schijnt echter oorspronkelijk veel grooter te zijn geweest, aangezien volgens mededeeling van DANIËLS de diepe Voerweg eerst in de vroege middeleeuwen gegraven is. Wanneer men dus aan den Romeinschen tijd denkt, kan men het feitelijk niet scheiden van het aan de overzijde van dien Voerweg gelegen Kelfkensbosch of van het oostelijk aangrenzende Hunerpark. De vroegere grafvelden, door KAM O, E en S gedoopt met hun vondsten uit de eerste drie kwart eeuw van onze jaartelling liggen, gelijk bekend, weer verder oostelijk hooger den heuvel op, tot over de Museum Kamstraat toe ¹).

Het terrein van het oude Hunerpark heeft, gelijk bekend, in den loop der jaren groote veranderingen ondergaan. Vroeger strekte een deel der oude vestingwerken (op het kaartje gearceerd geteekend) zich hierover uit; na de ontmanteling ontstond hier het bekende park, dat feitelijk grootendeels werd opgeofferd, toen een jaar of tien geleden de toegangsweg naar de nieuwe Waalbrug in gereedheid moest worden gebracht. Een aanzienlijk gedeelte van het park zou hiervoor moeten worden afgegraven. Hier zou dus misschien omtrent een zeer belangrijk punt eenige zekerheid kunnen worden verkregen, als vooraf een onderzoek mogelijk was. Hiertoe deden DANIËLS en ik dan ook de noodige pogingen. Met de directie van het werk werd afgesproken, dat dit afgraven met de hand zou geschieden en dat wij daarbij dus in de gelegenheid zouden worden gesteld, met behulp van onze Leidsche voorwerkers, vooraf de noodige onderzoekingen te doen en de eventueele vondsten te controleeren. Tot onzen schrik verschenen echter plotseling op het terrein eenige excavateurs, die machinaal in korten tijd den grond weggroeven

1) Voor een en ander zie ons kaartje (Afb. 3) van den tegenwoordigen toestand, waarop de moderne, in de oorlogsdagen vernietigde huizen zijn weggelaten en het verloop der wegen bij het Hunerpark volgens de vergravingen voor den brugaanleg is geteekend.

en feitelijk alle resten verwoestten. Bij onze bezoeken, tijdens het verwoestingswerk gebracht, konden wij echter toch nog duidelijk onderscheiden, hoe op dit terrein tal van sporen van palissaden, paalgaten, balkenlagen, kelder- en afvalgaten aanwezig waren, zooals ik die b.v. op Ockenburg in het Bataafsche dorp bij Loosduinen had opgegraven (zie Oudh. Med. XIX) en later ook op het plateau van den Kopschen Hof ten Z. van den Batavenburcht gevonden had, vlak achter de bekende oude herberg „het Zwaantje” (aldus in het volgende geciteerd) (Oudh. Med. XXIV, 35 e.v.v.).

Wij mogen dus aannemen, dat hier over de geheele oppervlakte, met inbegrip van het

Afb. 3.

Valkhof waarschijnlijk, zulk een uitgestrekt, inheemsch dorp gelegen was. Veel viel hier echter niet meer te doen, de „techniek” had hier weer een stukje oude historie vernield. Mogelijk, dat later nog op het eenigszins gespaarde, westelijk deel van het Huner-park of op het Kelfkensbosch iets te verrichten zal zijn. Het eenige, wat thans kon gebeuren, was wat DANIËLS deed, toen het vernielingswerk aan den gang was, zooveel mogelijk te redden, wat er tusschen de grijparmten der excavateurs door nog aan scherven en fragmenten te vinden was. Op deze wijze bracht hij nog een belangrijke collectie voor de Gemeenteverzameling bijeen, welke wij in het volgende de revue willen laten passeeren, tezamen met de bovengenoemde scherven uit WEVE's verzameling en een paar reeds in het Museum Kam aanwezige stukken, gevonden bij den bouw der huizen tusschen Caniussingel en Gerard Noodtstraat. Het meeste van deze fragmenten werd gevonden in het midden van het tegenwoordige Keizer Lodewijkplein (in onze lijst met m aangegeven, terwijl verder a het Z.W. deel daarvan, b het N.W., c het N.O. en d het Z.O., e een overigens onbekende vindplaats op het terrein, v het Valkhof beduidt. Steeds is daaraan toegevoegd het aantal der ter plaatse gevonden stukken).

BESCHRIJVING DER FRAGMENTEN

TERRA SIGILLATA

Arretijnsche van Chr. geb. tot ± 30

1. Fragmenten van bordjes van het oudste Arretijnsche type met hanglip, vroegste vorm in Haltern ²⁾ Ia (vgl. ook Oberaden ³⁾ II, Taf. 21, 1). Voorkomend in onze vroegste grafvelden in Nijmegen, ook nog in het Oppidum Batavorum (BREUER, Oudh. Med. XII, Pl. IV, 1-8).	m 2, e 3
2. Fragmenten van zulk een bordje (Haltern, 1) met merk <i>Ciniam Titio</i> (vgl. C.I.L. XIII, 10009, 262).	a 1
3. Fragmenten van bordjes van den vorm Haltern X, 2a (vgl. Oberaden, Taf. 22,4) eveneens vroeg, met rechten, iets geprofileerden rand. Ook voorkomend in het Oppidum (BREUER, l.l. Pl. IV, 13 e.v.) en in onze vroege grafvelden.	a 2, e 3
4. Fragmenten van zulk een bordje Haltern X, 2a met merk <i>Clari</i> (vgl. Haltern XXVII, 124).	a 1
5. Fragment van zulk een bordje Haltern X, 2a met tweeregelig merk <i>A Corneli</i> (sic, P Corneli is wel bekend, vgl. Haltern, bl. 174; vgl. ook C.I.L. XIII, 10009, 96).	m 1
6. Fragmenten van groote borden Haltern X, 3b, waarvan één met onleesbaar tweeregelig merk.	a 2, e 1, c 1
7. Bordfragment (als Haltern X, 5 afb. 2, 9).	m 1
8. Onzekere bordfragmenten.	a 4, c 1, e 1
9. Onzekere bordvorm met merk <i>Atti</i> (Haltern XXVII, 117).	m 1
10. Onzekere bordvorm met rest merk . . s fe.	a 1
11. Fragment van een klokvormig bakje met hanglip Haltern V, 7a (vgl. Oberaden, type 5) met merk, waarschijnlijk <i>Xanthi</i> (vgl. Haltern, bl. 171 e.v.). De vroegste sigillatavorm, enkele malen in het Oppidum Bat. (BREUER, l.l. III, 3 e.v.v.) en hoogst zelden in onze grafvelden voorkomende; d.e.t. veelvuldig in de zeer vroege nederzetting aan den rand van het Kopsche plateau (Oudh. Med. XXIV, I, 5, 5a-c).	a 1
12. Fragmenten van de iets latere, kegelvormige, terra sigillata bakjes Haltern X, 8, met rechten rand.	a 1, c 2, e 2, m 12
13. Fragment van zulk een bakje Haltern X, 8 met merk <i>Atei</i> (Haltern XXVI, 54). Over deze en de volgende merken van den betrekkelijk laten Ateius, mogelijk ook uit diens filiaal in Zd. Frankrijk, zie Haltern V, bl. 169 en vooral Oxé in Bodenaltertümer Westphalens VI, 47 e.v.v.	e 1
14. Fragment van zulk een bakje Haltern X, 8 met merk <i>Cn. Atei</i> (ongeveer Haltern XXVI, 21).	m 1

2) LOESCHCKE, Keramische Funde in Haltern, in Westphäl. Mitth. V, overal in het volgende geciteerd als Haltern.

3) ALBRECHT, Das Römerlager von Oberaden, overal in het volgende geciteerd als Oberaden.

- Fragment van zulk een bakje Haltern X, 8 met merk *Cn. Atei* (Haltern XXVII, 82). m 1
15. Fragment van zulk een bakje (Haltern X, 8) met merk *Atei* (Haltern XXVI, 29). a 1
16. Fragment van zulk een bakje Haltern X, 8 Aa met merk *Atei* (C.I.L. XIII, 10009, 43). a 1
17. Scherf van onzekeren vorm met niet nader te onderscheiden merk *Atei*. m 1
18. Scherf van onzekeren vorm met niet nader te onderscheiden merk van *Ateius*. a 1
19. Fragment van zulk een bakje Haltern X, 8 Ab, met merk *Ate...* c 1
20. Fragment van zulk een bakje Haltern X, 8a met merk *Aei Mahetis et Zoeli* (Haltern XXVII, 100). m 1
21. Fragment van zulk een bakje Haltern X, 8 b met merk *Xanthi Zoeli* (vgl. Haltern, bl. 189). m 1
22. Fragment van zulk een bakje Haltern X, 8 a met merk *Vilis*. (Vgl. OSWALD, Stamps bl. 336). m 1
23. Fragment van zulk een bakje Haltern X, 8 a met merk *Xanthi* (vgl. Haltern, bl. 188). m 1
24. Fragment van zulk een bakje Haltern X, 8 Ab met merk *Tigrani* (Haltern XXIX, 215). a 1
25. Fragment van zulk een bakje Haltern X, 8 met merk *Cor* (C.I.L. XIII, 10009, 91). m 1
26. Fragment van zulk een bakje Haltern X, 8 Aa, doch met gladden rand, met merk *Rufi* (vgl. Oberaden I, S. 52, 19, vgl. Haltern bl. 180). m 1
27. Fragment bakje Haltern X, 11. e 1
28. Randjes van reliefvazen DRAG. 11, niet nader te onderscheiden. m 1, e 1
29. Bordfragmenten uit Montans, vorm als Hofh. 4), type 1 met merk *Ofic. Acut.* (vgl. OxÉ in Jahrb. d. Inst. 1914). Tijd Tib.-Claudius. m 1
- La Graufesenque-terra sigillata uit het 2e en 3e kwart der 1e eeuw.*
30. Bordfragmenten als Hofheim, Nassauer Annalen 4) XL, 1 e 1
31. " " " N.A. XL, 2 A a 7, c 3, m 3, e 5
32. " " " N.A. XL, 2 A met merk *Uri* (C.I.L. XIII, 10010, 2094, vgl. OSWALD, Stamps, bl. 346). c 1
33. Bordfragment Hofh. N.A. XL, 2 B. a 1, d 1, e 1
34. " " " " 2 B met merk *Sentius fec.* (N.A. XL, bl. 242, No. 244). Tijd: Tiberius 5). a 1
35. Bordfragment Hofh. N.A. XL, 3 A met merk *Vird*; Ann. 65-80 (vgl. DANIËLS O.M. II¹, bl. XV). v 1
36. Bordfragm. Hofh. N.A. XL, 4 A. a 4, c 2, d 1, m 2
e 4
37. Bordfragm. Hofh. N.A. XL, 4 A met merk *Calvi*; Ann. 60—85 5) (N.A. XL, bl. 238, no. 171). c 1

4) RITTERLING, Das frühromische Lager bei Hofheim in de Nassauer Annalen 1913.

5) Vgl. den tabel in KNORR, Töpfer und Fabriken verz. T. S. des ersten Jahrh. bl. 6, en OSWALD, Stamps.

38. Bordfragm. Hofh. N.A. XL, 4 A met merk *Celeris Ma* (N.A. XL, bl. 238, No. 172, vgl. C.I.L. XIII, 10010, 515). Tijd Claudius-Nero ⁵⁾. a 1
39. Bordfragm. Hofh. N.A. XL, 4 A met merk *Bassi*; Ann. 45-65 ⁵⁾ Hofh. N.A. XL, bl. 237, No. 156 e.v.v.). a 1
40. Bordfragm. Hofh. N.A. XL, 4 A met onleesbare merken. c 1, m 1
41. Bordfragm. Hofh. N.A. XL, 4 B met merk *Reginus* (C.I.L. XIII, 10010, 1617, vgl. N.A. XL, bl. 242 e.v. (Tijd Claudius-Nero) ⁵⁾). e 1
42. Bordfragm. van zeldzamen vorm met aan de binnenzijde „viertelrundstab” en aan de buitenzijde eveneens een dikke, ronde ribbel, vischgraatvormig geribd. a 1
43. Bordfragment van onzekeren vorm. e 6
44. Bordfragment van onzekeren vorm met merk *Of Cen*; Ann. 70-85 ⁵⁾ (C.I.L. XIII, 10010, 528). e 1
45. Zulk een bordfragm. met merk *Peregrini*. Tijd: Domitianus (C.I.L. XIII, 10010, 1524) ⁵⁾. e 1
46. Zulk een bordfragm. met merk *Lupus* (C.I.L. XIII, 10010, 1181). Tijd: Claudius-Vespasianus ⁵⁾. a 1
47. Zulk een bordfragm. met merk *Bassi* (Hofh. N.A. XL, bl. 237, 151 e.v.v.). Ann. 45-65 ⁵⁾. e 1
48. Zulk een bordfragm. met merk *Aquitani* Ann. 35-60 ⁵⁾, Hofh. N.A. XL bl. 236, 138. a 1
49. Bakje, Hofh. N.A. XL, 5. a 1, e 1, v 1
50. Bakje, Hofh. N.A. XL, 6. a 1, c 2, d 1, e 9, m 2
51. Bakje, Hofh. N.A. XL, 6 met gladden rand als OSWALD-PRICE XL, 6. e 1
52. Bakje, Hofh. N.A. XL, 6 met zeer laag standvoetje als OSWALD-PRICE XL, 16. e 1
53. Bakje, Hofh. N.A. XL, 6 met rest van merk (*Cap*)ito f, vgl. Hofh. N.A. XL, bl. 244. Tijd: Claudius-Nero ⁵⁾. m 1
54. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 6 met merk *Of Pr(im)i*; Ann. 50-65 ⁵⁾. Hofh. N.A. XL, l. 242, 287 e.v.v. e 1
55. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 6 met merk *Albu* (C.I.L. XIII, 10010, 86) mogelijk uit Lezoux. c 1
56. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 6 met merk *Aquitani*; Ann. 35-60 ⁵⁾, vgl. N.A. XL, bl. 236, No. 138 e.v.v. a 1, c 1
57. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 6 met merk *Montani* N.A. XL, bl. 240, 217. Tijd Claudius-Vespasianus ⁵⁾. c 1
58. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 6 met merk *Ardaci*; Ann. 40-65 ⁵⁾ N.A. XL, bl. 237, No. 147 e.v. a 1
59. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 6 met merk *Bassus* Ann. 40-55 ⁵⁾ N.A. XL, bl. 237, 151. a 1
60. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 6 met merk *Cocus* (C.I.L. XIII, 10010, 603). Tijd Tiberius-Nero ⁵⁾. a 1
61. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 6 met merk *Pauli*; Ann. 75-90 ⁵⁾ Hofh. N.A. XL, bl. 241, No. 229 e.v.v., C.I.L. XIII, 10010, 1520. a 1

62. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 6 met merk ... *ingensi* C.I.L. XIII, 10010, 1032. a 1
63. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 6 met onleesbaar merk. e 1
64. Fragm. bakjes Hofh. N.A. XL, 7. m 2, a 1, e 8, c 5, v 1
65. Fragm. bakjes Hofh. N.A. XL, 7 met merk *Of Primi*; Ann. 55-70⁵⁾ (N.A. XL, bl. 242, No. 287 e.v.v.). a 1
66. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 7 met merk *Aquitani*; Ann. 35-60⁵⁾ (N.A. XL, bl. 236, 138 e.v.v.). a 1
67. Fragm. bakjes Hofh. N.A. XL, 7 met onzeker merk. a 1, e 1
68. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 8. a 1
69. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 8 met merk *Albi* (C.I.L. XIII, 10010; 86). Tijd Claudius-Nero⁵⁾. m 1
70. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 8 met merk *Qui* .. (mogelijk N.A. XL, bl. 242, No. 241). e 1
71. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 8 met onleesbaar merk. c 1
72. Fragm. bakjes Hofh. N.A. XL, 9a. a 2, c 1
73. Fragm. bakjes Hofh. N.A. XL, 9b. v 1
74. Fragm. bakjes Hofh. N.A. XL, 9 b met merk *Aquit* .. (N.A. XL, bl. 236, No. 138 e.v.; Ann. 35-60)⁵⁾. c 1
75. Fragm. bakje Hofh. N.A. XL, 10 met merk *Senecio* (C.I.L. XIII, 10010, 1776). Tijd Claudius⁵⁾. e 1
76. Fragm. bakjes Hofh. N.A. XL, 11 A. a 1, c 1
77. Fragm. bakjes Hofh. N.A. XL, 11 B. e 1
78. Fragm. schaal Hofh. N.A. XL, 12. a 1, e 3
79. Fragm. schaal met barbotineversiering (Wiesbaden, O.R.L. 31, XIII, 3, vgl. VERMEULEN, Hunerberg, bl. 20, type 11). Tijd Nero-Flavii. e 1, c 1
80. Fragm. van versierde reliefkommen, vroege vorm DRAG. 29. a 8, c 4, e 20, m 5, v 3
81. Fragm. van zulk een kom, DRAG. 29 met merk *Aurelius fe* (C.I.L. XIII, 10010, 251). m 1
82. Fragm. van zulk een kom DRAG. 29 met merk *Of Labionis* (KNORR, Töpfer, Taf. 44). Ann. 45-60⁵⁾. a 1, c 1
83. Fragm. van versierde reliefkommen DRAG. 30. a 1, e 1
84. Fragm. van de latere 1e eeuwse versierde reliefkommen DRAG. 37. a 1, c 7, e 7, m 2
85. Fragm. van versierde reliefkommen van onzekeren vorm. m 3
86. Scherven van onzekere vormen van gladde La Graufesenque waar. e ±30, m ±20

Terra sigillata uit eerste helft 2e eeuw.

87. Versierde scherf van reliefkom, DRAG. 37 (spiraalrand en knop als Arentsburg⁶⁾, Afb. 73⁸⁾, bogen als Arentsb. Afb. 73¹²⁾). Uit La Madeleine, tijd Trajanus-Hadrianus. e 1
88. Fragm. van een bord, vorm ongeveer als Hofh. N.A. XL, 2 Ac, waarschijnlijk Oostgallische terra sigillata. m 1

6) HOLWERDA, Arentsburg.

Latere terra sigillata uit omstreeks begin 3e eeuw

(vgl. OELMANN, Keramik von Niederbieber Anno 190-260) *mogelijk echter nog later voortlevende.*

89. Scherf met barbotineversiering, mogelijk als Niederb. I 24c 7).	e 1
90. Rand van een kommetje, waarschijnlijk als Niederb. I 11b 7).	e 1
91. Fragm. van een schotel, ongeveer als Niederb. I 18 7).	e 1
92. Fragm. van schotels met barbotineversiering als Niederb. I 19 7).	v 2
93. Fragm. van zulk een schotel, doch met sterk verlopen, waarschijnlijk laat, barbotinerelief (vgl. ook Arentsb. 6) bl. 32, No. 7b).	e 1
94. Fragm. van schotels van dergelijken vorm als Niederb. 7) I 18 met kerbschnittversiering, vgl. Arentsburg 6) Afb. 66,2.	e 1, v 1
95. Fragm. van een dergelijken schotel, zeer grof met dikken, afgeronden ribbel, waarschijnlijk laat.	e 1

Late terra sigillata.

Vormen ten deele reeds in de 3e eeuw aanvangende (Niederbieber), doch behoorende tot het laatste deel van de 4e eeuw, den tijd van het castellum Alzei (vgl. UNVERZAGT, Keramik des Kast. Alzei).

96. Fragmenten van leeuwepopschalen als Niederb. I, 22, Alzei I, 3, vgl. ook Arentsburg bl. 32, No. 6, afb. 67.	d 1, c 1, m 1, e 6, v 4
97. Fragm. van dergelijke schalen, ook met ingekerfde versiering, als Alzei I, 3.	e 2
98. Fragm. van dergelijke schaal, versierd van buiten met vierkante uitsteeksels.	e 1
99. Fragm. van dikke, zeer plompe wrijfschalen als Alzei I, 6, mogelijk ook van stukken als Alzei I, 4 (vgl. ook Niederb. I, 22).	e 3, v 4
100. Fragm. van late kommen, vorm DRAG. 37 met dambordversiering als Alzei I, 1.	c 1, d 1, m 1, e 10, v 15
101. Fragm. van een groote schaal met platten rand, waar buitenom een dikke ribbel (vgl. OSWALD-PRICE LXVIII, 7). Op den rand een versiering van hetzelfde dambordmotief als bij 100 (Alzei I, 1).	v 1
102. Fragm. van een kom, ongeveer als Alzei I, 2, doch met iets hooger, meer geknikten wand.	e 1
103. Fragm. van een kom als Alzei I, 2.	e 1
104. Fragm. van zulk een kom met als versiering rijen ingedrukte puntjes buitenop.	v 1
105. Fragm. van een schotel als Alzei I, 5.	e 1, v 2
106. Fragm. van borden als Alzei I, 10.	e 5, v 3
107. Fragm. van een kom met indrukkenversiering, ongeveer als Arentsburg Afb. 65, No. 42 (zie bl. 32, 9).	e 1
108. Fragm. van borden met opstaand, hoekig randje als OSWALD-PRICE LXIV, laat.	v 3

7) OELMAN, Keramik von Niederbieber.

109. Fragm. van geelrood, t.s.-achtig aardewerk, waarschijnlijk schaalte als v 1
Bonn. Jahrb. 114/115, XXVI, 65 f, doch nog platter. Lijkt zeer laat.
110. T.s. voetfragmenten van borden enz., waarvan de verdere vorm on- a 1, v 4
zeker is. De voetvormen zijn echter typisch laat als de meesten van de
stukken Alzei, Taf. I afgebeeld.
111. Fragm. van niet nader bestembare vormen, waarvan echter het aarde- a 4, d 1, e ± 10
werk een zeer laten indruk maakt.
112. T.s.-achtig aardewerk. Halzen van roodbeschilderde kannen als de late c 2
stukken Alzei, bl. 21 e.v.v.
113. Dergelijk rood beschilderd aardewerk. e 1, v 1
Fragm. van kruiken of kruikamphoren als BEHN, Kat. Mainz, Röm. Kera-
mik, No. 804.

II. BELGISCHE WAAR

(Zie mijn „Belgische Waar in Nijmegen”, geciteerd als B.W.).

Roode Belgische waar.

1. Fragm. van groote borden van roode Belgische waar (B.W. 696 e.v. e 1
vorm 76a-77); van de 3 of 5 straalsgewijs geplaatste merken is slechts
één: *Smert* (vgl. C.I.L. XIII, 10010, 1823: *Smertiu*) over.
2. Fragm. van een groot bord (B.W. 696, vorm 77a). m 1
3. Fragm. van groote borden (B.W. 698, vorm 77d). e 3, m 1
4. Fragm. van groot bord (B.W. 698, vorm 77d) met rest van één straalsgewijs geplaatst merk *Bo* . . m 1
5. Fragm. van zulk een bord (B.W. 698, vorm 77d) van kleiner formaat. m 1
Deze groote borden (1-5) zijn zeer vroeg, komen ook in Haltern vaak voor. In het Oppidum Batavorum schijnen deze vormen alleen nog in terra nigra op te treden d.e.t. vinden we hen wel in de nederzetting van het Zwaantje (zie Oudh. Med. XXIV blz. 40). In onze grafvelden zijn zij betrekkelijk zeldzaam (zie B.W. I.I.).
6. Fragm. bordjes, kleiner, met hanglip, van roode Belgische waar (B.W. c 1, e 1
702 e.v.v., vorm 78).
7. Fragm. bordje (B.W. 702 e.v.v., vorm 78a) met merk *Marosi* (B.W. Pl. e 1
XIX, 100).
8. Fragm. bordje (B.W. 702 e.v.v., vorm 78a) met merk *Carevir* (B.W. c 1
Pl. XIX, 37).
Deze kleine bordjes (6-8), die in onze vroege grafvelden zeer veelvuldig voorkomen, evenals in het Oppidum (BREUER, Oudh. Med. XII, Pl. V, 2 e.v.v., bl. 49 e.v.) zijn in de vroege nederzetting van het Zwaantje nog zeer zeldzaam (vgl. Oudh. Meed. XXIV, bl. 41, II, 2).
9. Fragm. bordje van roode Belgische waar (B.W. 799, vorm 79a). m 1
10. Fragm. bordjes (B.W. 800, vorm 79b). Vorm 79 is in onze grafvelden e 3
en ook elders zeer zeldzaam.
11. Fragm. van klokvormige bakjes van roode Belgische waar (B.W. 808 e 2
e.v. vorm 82a) uit den tijd van Augustus tot Claudius, veelvuldig in

onze grafvelden en ook in het Oppidum (BREUER, Pl. V, 1) voorkomend.

12. Fragm. van zulk een bakje met merk $\frac{NACL}{ITE}$ (?). m 1
13. Fragm. van zulk een bakje met merk *M*, waarschijnlijk = B.W. Pl. XIX, 94. a 1
14. Fragm. van zulk een bakje met onleesbaar merk. m 1
15. Fragm. van rood, halfbolvormig bakje met scherpe lijst (B.W. 879 e.v.v., vorm 83) (zie verder aldaar). c 1
16. Randfragm. van een roode kom met naar binnen rond verdikte rand van grijsachtig aardewerk, vroege vorm (B.W. 15 e.v.v., vorm 4). a 1
17. Fragm. van gordelbekers (B.W. 30, vorm 9), vroege vorm in de Augusteïsche, Nijmeegsche grafvelden; ook in het Oppidum zijn eenige fragmenten aanwezig. (BREUER, l.l. Pl. V, 16). a 3, c 1, e 3, m 1, v 2
18. Fragm. van slank-ovale urnen van roode, licht gesmoorde aarde (B.W. 49-52, vorm 11a). Vroege vorm, vrij zeldzaam in de grafvelden; versiering als B.W. bl. 136, 7. Bij één stuk is op een punt van de wand een merkwaardige aanzetting als van een afgebroken oortje zichtbaar, een mij overigens onbekend verschijnsel. a 1, d 1, e 2, c 1
19. Fragm. van roode, zacht gesmoorde, breed-ovale urnen, waarschijnlijk als B.W. 53 e.v.v. (vorm 11b) met versiering als B.W. bl. 136, 7 en 10). m 2, a 1
20. Fragm. van roode, cilindervormige urnen als B.W. 62 (vorm 3a) met versiering B.W. bl. 136, 10. a 1, d 1, m 2, e 6, v 2
21. Fragm. van zulke urnen met versiering (B.W. 136, 11a). c 1
22. Fragm. van zulke urnen met versiering (B.W. 136, 11b). c 2, e 2, v 1
23. Fragm. van zulke urnen (B.W. 62, vorm 3a). m 3, c 2
- Deze cilindervormige, roode urn komt in de Nijmeegsche grafvelden zeer veelvuldig voor. Ook in het Oppidum (BREUER, l.l. V, 23) treedt hij op, evenals in de vroegere nederzetting van het Zwaantje (Oudh. Med. XXIV, bl. 42, 7).
- Elders, ook in Haltern, is hij zeldzaam. Mogelijk Nijmeegsch fabrikaat (vgl. mijn B.W. bl. 25).
24. Fragm. waarschijnlijk van een dergelijke, cilindervormige urn, doch met glad, chocoladekleurig oppervlak en gearceerde versiering als B.W. Pl. II, 100. e 1
25. Fragment van een dergelijke urn met paarse beschildering als de waarschijnlijk zeer vroege stukken van het Zwaantje (O.M. XXIV, bl. 42, II, 7c). e 1
26. Fragment van een dergelijke urn, doch met hoog-rood, beschilderd oppervlak als bij het Zwaantje (O.M. XXIV, II, 7b). c 1, e 1, a 1
27. Fragm. van een omgekeerde kegelvormige beker op voet, van gladde, oranje-roode of eenigszins chocoladekleurige Belgische waar, een vorm zeldzaam in onze grafvelden (B.W. 24, vorm 7 b), waarschijnlijk zeer vroeg (vgl. Zwaantje l.l. blz. 42, II, 8 en 8 a en het daar geciteerde). e 2
28. Scherven van oranje-roode of iets gesmoorde Belgische waar van onzekeren vorm. a 1, m 5, e ± 10

29. Fragm. van geelachtige, Belgische waar van een mij onbekend potje met eigenaardige ruitversiering. m 1
30. Fragmenten van binnenop *Pompejaansch rood beschilderde* borden, van buiten in de kleur van het aardewerk. Als van Haltern W.M. V, 75. Deze borden, die te dateren zijn van Augustus tot Claudius (vgl. ook Hofh. N.A. XL, 100) komen wel in het Oppidum (BREUER l.l. Pl. 5, no. 34-41) en de nederzetting van het Zwaantje (vgl. O.M. XXIV, bl. 44 II, 14), echter niet in onze grafvelden voor. a 11, c 2, e 5, m 1, v 1
31. Fragm. van platte deksels van hetzelfde aardewerk. e 1, m 1

Terra nigra.

32. Fragmenten van groote, terra nigra borden (B.W. 919, vorm 77a). a 2
33. Fragm. van groot, terra nigra bord (B.W. 922, vorm 77d). c 1
34. Fragm. van plat, terra nigra bord met rechten, aan de binnenzijde geleden rand (B.W. 997 e.v.v., vorm 79c). Vroege vorm gelijk ook op het Oppidum (BREUER l.l. V, 49) en in onze vroegste grafvelden voorkomt (vgl. ook Zwaantje O.M. XXIV II, 16). d 1
35. Fragm. van borden met eenvoudigen, rechten rand (B.W. 1016 e.v.v., vorm 87a), vroege vorm uit den tijd van Augustus-Tiberius, in onze vroegste grafvelden vrij veelvuldig voorkomend. a 1, e 1, m 1
36. Fragm. van borden met rondopstaanden rand (B.W. 1043 e.v.v., vorm 81). Deze vorm komt ook reeds vroeg op, doch handhaaft zich nog tot in de 2e eeuw. Veelvuldig in onze grafvelden, vooral uit de iets latere 1e eeuw (zie B.W. bl. 71). d 1, c 4, e 3, m 1
37. Terra nigra bakje, klokvormig B.W. 1222 (vorm 82a). m 1
38. Fragm. slank-ovale urnen als B.W. 113 e.v.v. (vorm 11a), een enkele maal in ons vroegste grafveld voorkomend. e 1
39. Fragm. van ovale urnen als B.W. 116 (vorm 17 of 18). e 1, m 1
40. Fragm. van een ovale urn als B.W. 120 (vorm 19). e 1
41. Fragm. van cilindervormige urnen als B.W. 142 e.v.v. (vorm 3a). a 1, m 2, e 7
42. Fragm. van een t.n. urn als voren, echter sterk neigend naar den bovengenoemden, ovalen vorm B.W. 113; feitelijk een tusschenvorm tusschen beiden, met versiering van banden van kruisende, ingesneden lijnen als B.W. bl. 136, 11b, die overigens feitelijk slechts in roode Belgische waar voorkomt. a 1
43. Fragm. van een spitsbuikig t.n. urntje (B.W. 236, vorm 26). e 1
44. Fragm. van bol-ovale t.n. urnen (B.W. 258 e.v., vorm 27a), gelijk die speciaal in onze vroegste grafvelden voorkomen. a 3, c 3, d 1, m 1
45. Fragm. van zulk een urn met het merk *Lucanus* (vgl. B.W. Pl. XIX, 93). a 1
46. Fragm. van een bol-ovale urn (als B.W. 363, vorm 27 e). a 1
47. Fragm. van een bol-ovale urn als B.W. 373 met versiering als B.W. bl. 136, 16. a 1
48. Bodem van zulk een urn als B.W. 285 e.v.v. (vorm 27 c-e) met merk *Eburus* (B.W. Pl. XIX, 64a). e 1

49. Fragm. van zulke urnen als B.W. 285 e.v.v. (vorm 27c). c 5, d 2, m 1, e 5, v 2
50. Fragm. van zulk een urn met merk *Titus* (B.W. Pl. XX, 140). d 1
51. Bol-ovale urn, fragm. als B.W. 379 (vorm 27 f). c 1, m 1, e 2
52. Fragm. van zulk een urn met op den bodem een merk *Titus Fec.* (vgl. B.W. bl. 146. No. 140, doch met andere letters). c 1
- Deze hier beschreven urnen 45-52 komen speciaal in het iets later 1e eeuwsche grafveld S voor en behooren dan ook in het midden van die eeuw thuis.
53. Fragm. van fleschvormige urn als B.W. 161 (vorm 25 b). Voorkomend speciaal in het vroegste grafveld (August.-Tiberius). e 1
54. Fragm. fleschvormige urn als B.W. 167 e.v.v. (vorm 25c), eveneens uit het vroegste grafveld bekend. m 1
55. Fragmenten van fleschvormige urnen als B.W. 156 e.v.v. van verder onzekeren vorm. Uit de grafvelden midden 1e eeuw. a 1, c 2, v 1, e 1
56. Bodemfragm. van een fleschvormige of mogelijk bol-ovale urn als B.W. 258 met het merk *Museio*. e 1
57. Fragm. van een ribbelbeker B.W. 459 e.v.v. (vorm 29). e 1
58. Fragm. van een grijs t.n. potje als B.W. 477 (vorm 31a) met versiering als B.W. b'. 136, 10. a 1, d 1
59. Fragm. van stekelbekers (B.W. 637, vorm 74a). c 1, m 2
60. Fragm. van een stekelbeker als B.W. 640, doch met meer naar binnen gebogen rand en plat voetje; de aarde is geel, het ondergedeelte glad. Het bovenstuk grijsbruin gesmoord (uniek stuk). m 1
61. Fragm. van parelurnen (B.W. 399, vorm 28). c 3
62. Fragmenten van niet nader herkenbare, vroege, terra nigra vormen, waaronder met versiering (B.W. bl. 136, 7, 10 en 11 en 137, 18c). a 1, c 8, m ± 20, e ± 20, v 3
63. Fragm. van een terra nigra knepenbeker als Alzei bl. 31, Afb. 20, 3, 4e eeuwsch. e 1
64. Fragm. van bekens als B.W. 617 e.v.v. (precieze vorm onzeker). Tijd 4e eeuw. v 6
65. Fragment van een kommetje van vrij grof, terra nigra-achtig aardewerk met plat, schuinoplopend ondergedeelte en rechten, verticaal-opstaanden wand, zonder voetje. De vorm herinnert aan B.W. 633 e.v. e 1
66. Fragm. van een bolle urn van terra nigra-achtig aardewerk met rond gebogen rand; beige-kleurig, zwart gevlekt. Waarschijnlijk laat. v 1
67. Fragm. van kommen van terra nigra-achtig aardewerk, vorm B.W. 548 e.v.v., vgl. ook Arentsburg, Afb. 92, 133. Grof, tusschen t.n. en inheemsche producten insttaande, vgl. ook Alzei bl. 29. Tijd onzeker. a 2

Z.g. *Kurkurnen*.

68. Fragm. van kurkurnen als B.W. 1284 (vorm 94a). a 2, c 1
69. Fragm. van kurkurnen als B.W. 1310 (vorm 94c). a 3, m 1
Eén zulk een vorm zeer groot (33 cm hoog). m 1
70. Fragm. van kurkurnen als B.W. 1325 (vorm 94d). a 1, d 1, e 1, m 1
71. Fragm. van kurkurnen als B.W. 1379 (vorm 94 e-f). m 1

72. Fragm. van kurkurnen, ondefinieerbare vorm. m 1, v 2
 73. Fragm. van een pot van kurkurnachtig aardewerk met naar buiten omgebogen rand, vorm verder onzeker. e 1
 74. Feitelijk niet tot de Belgische waar te rekenen, hoewel ermee verwant, lijkt mij het fragm. van een beker met rand, met goudovertrek. Zie VERMEULEN, Grafveld Hunerberg, bl. 41. Waarschijnlijk een vroeg stuk. e 1
 75. Evenzoo fragm. van een beker met goudovertrek van fijn, waarschijnlijk vroeg aardewerk, als Hofheim, Nass. Ann. XL, 26 c. e 1

III. DE ROOD-BLAUWE XANTHENER POTTENBAKKERIJ

(vgl. Oudh. Med. XXIV en het daar geciteerde, speciaal W.M. V, 107 en Bonn. Jahrb. 122, 343)

1. Kruikhalzen als Zwaantje III, 1. Vroeg-Augusteïsch. e 1, m 1
 2. Kruikhalzen als Zwaantje III, 1a. e 2, m 2, d 1
 3. Kruikhalzen als Zwaantje III, 1b, iets latere stukken omstreeks Chr. geb. a 1, e 3
 4. Driedeelig kruikoor, iets later 1e eeuwse vorm (vgl. Wiesbaden, O.R.L. 31, XV, 56 e.v.). v 1
 5. Lange, cilindervormige kruikhals met trechtervormige monding (vorm tussen Oberaden II, Taf. 29, No. 46 en 47). m 1
 6. Kruikhals, latere vorm met meer afgeronde kraag. v 1
 7. Fragm. van een bakje als Haltern XI, 40 A, doch iets vlakker (vgl. W.M. V, bl. 218, middenin). Tijd Tiberius. m 1
 8. Fragment beker, waarschijnlijk Haltern XI, 42. e 1
 9. Fragm. kommetje, Haltern XI, 40. m 1
 10. Fragm. beker met horizontale groeven, Haltern XI, 43 A. e 1

IV. PIJPAARDEN VAATWERK

1. Fragm. van een kruik vermoedelijk van een vorm als Haltern, bl. 293, type 90 (afb. 47) van een iets rossig-grauw aardewerk. e 1
 2. Fragm. van een kruik als Haltern XII, 45 (42½ cm hoog). Tijd Augustus-Tiberius. m 1
 3. Fragm. van dergelijke kruiken met iets afgerond oor; waarschijnlijk tijd Tiberius of iets later. a 3, e 4
 4. Fragm. van dergelijke kruiken met sterk uitstaanden „unterschnitten” kraag om den hals. Waarschijnlijk tijd Tiberius. m 1, e 1
 5. Kruikhalzen met breeden kraagrand als Bonn. Jahrb. 104, Taf. VIII, 3-4. Tijd Tiberius-Claudius. a 3
 6. Kruikhals met cilindervormigen kraag met concave wanden. Vorm tussen Haltern, bl. 228 Abb. 26 links boven en Hofh. XL, Abb. 64, 4. Kort voor midden 1e eeuw. e 1
 7. Kruikhalzen van een vorm tussen Haltern XII, 45 en Hofh. N.A. XL, 50. Tijd Tiberius-Claudius. e 3
 8. Kruikhalsje met sterk „unterschnitten” kraag, waarschijnlijk Tiberius-Claudius. e 1, a 2

9. Fragm. van een kleine kruik met sterk „unterschnitten” kraag en recht-
hoekig oor, vgl. Haltern Abb. 24, 4a, waarschijnlijk vroeg 1e eeuw. m 1
10. Fragm. van waarschijnlijk vroeg 1e eeuwse kruikjes. m 4
11. Kruikhals, grijsbruin van kleur, vorm ongeveer als Haltern, Abb. 24, 1
met groeven rondom, waarschijnlijk vroeg 1e eeuw. d 1
12. Kruikhals, trechtervormig, met kraag. Vorm tussen Haltern, Abb. 24,
4a en Hofh. N.A. XL, 51. Vroeg Claudisch. a 1
13. Fragm. van kruikhals als Hofh. N.A. XL, 50 A. Tijd Claudius-Nero. e 7, d 1
14. Dergelijk kruikfragm. vgl. Hofh. N.A. XL, bl. 279, Abb. 62³. m 1, c 1, e 1
15. Dergelijke kruikfragm. vgl. Hofh. N.A. XL, Abb. 62, 1. e 1
16. Dergelijke kruikfragm. vgl. Hofh. N.A. XL, Abb. 62, 11. e 1
17. Afgeplatte kruikhalsen als Hofh. N.A. XL, Abb. 64, 12. c 1, e 1, m 1
18. Halsen van kleine kruikjes als VERMEULEN, Grafv. Hunerberg type 74
(zie bl. 92). Midden 1e eeuw. a 4
19. Cilindervormige kruikhals met hoogen kraag met concave wanden en
uitstekenden, van boven iets afgeplattende rand en driedeelig oor (vorm
als van de amphora Hofh. N.A. XL, 59). e 1
20. Kruikhalsen ongeveer als Hofh. N.A. XL, 55, varieerende vormen vgl.
ook Heddernh. Mitth. IV, I, 22 en Arentsburg Afb. 90, No. 50. Na
midden 1e eeuw. a 2
21. Kruikfragm. als Hofh. N.A. XL, Abb. 62 of Wiesbaden, O.R.L. 31, Taf.
XV, 55-59. Vroeg-Flavisch. m 4, a 4
22. Kruikhalsen als Wiesbaden O.R.L. 31, XV, 55. Flavisch. e 2
23. Kruikhals, vrijwel cilindervormig, met kraag als Heddernh. Mitth. IV,
IX, 6. Laat 1e eeuw. c 1
24. Kruikhals met geleidelijk afgeronden kraag als Heddernh. Mitth. V, I,
20. Begin 2e eeuw. v 1
25. Kruikfragm. ongeveer Heddernh. Mitth. V, IX, 6, waarschijnlijk ± 100
n. C. e 1
26. Kruikhals met driedeelig oor als uit Heldenbergen (Westd. Zeitschr.
XVIII, 3, 10), waarschijnlijk begin 2e eeuw. c 1
27. Fragm. van kruikbodems met krachtigen, scherp gevormden standring;
eerste eeuwse, waarschijnlijk vroeg. c 4, e 8
28. Fragm. van een ovale kruik van onzekeren, waarschijnlijk lateren vorm. c 1
29. Waarschijnlijk latere kruikbodemfragmenten. d 2
30. Fragm. van kruikamphoren als Haltern 52. a 1, m 1, e 1
31. Fragm. van een groote kruikamphora, eenigszins rossig aardewerk, uit-
stekende, van buiten rondom geribde rand, ongeveer als Oberaden II,
type 51, doch met meer cilindervormigen hals, waarschijnlijk een zeer
vroeg stuk. m 1
32. Hals van een kruikamphora met sterk uitbuigende kraag, waarschijn-
lijk als Hofh. XL, 58, Abb. 66, 2, doch met iets dikkeren rand. c 1
33. Fragm. van een groote, breede kruikamphora met vrij korten hals en
met een kraag, die rond buigt en van buiten plat is. Tijd onzeker. e 1
34. Kruikamphora van vrij bollen vorm met kleine, tweedeelige ooren en een e 1

- vrij oppervlakkigen, breeden kraag, die bovenaan in een dikken ribbel eindigt. Hoewel mij geen analogiën bekend zijn, lijkt mij het stuk vrij laat.
35. Platte bodemstukken, waarschijnlijk van kruikamphorae van vroegen vorm. a 1, e 1
36. Fragm. van een z.g. honingpot, bolle vorm met dunnen rand en vrij groote, vierdeelige ooren, iets rossig van kleur. Gelijkend op Oberaden II, Taf. 32, 57 (vgl. Taf. 12, 4), hoewel niet precies; waarschijnlijk vroeg. c 11
37. Fragm. van zulk een pot, buikig met platten rand en vierdeelige, hooge ooren, die tegen het midden van den buik reiken; vorm tusschen Haltern XII, 62 en Hofh. N.A. XL, 66a. Tijd Tiberius-Claudius. m 1
38. Fragm. van zulk een pot, buikig met platten, iets schuin staanden rand en lagere, tweedeelige ooren. Vorm tusschen Hofh. N.A. XL, 66 B en 66 D. Tijd van Claudius. e 1
39. Fragm. groote honingpot met platten rand. a 1
40. Fragm. groote honingpot met vrij groote ooren, waarschijnlijk vroeg. m 1
41. Fragm. van een honingpot met platten, hoekigen rand en breede, kleine ooren. De juiste vorm is onzeker, lijkt op A.H.V. V 37, 505 e.v. Beige kleur; tijd onzeker. c 1
42. Fragm. van een honingpot, van boven plat; dikke rand en betrekkelijk kleine oortjes. Vgl. Niederbieber III, 79a. Waarschijnlijk 2e eeuw of later. e 1
43. Fragm. honingpot met vrij groot oor. Tijd onzeker. e 1
44. Fragm. honingpot met klein oortje, lijkt vrij laat. e 1
45. Scherf van een honingpot met hoekig uitstaand oor; onzekere vorm. Hierop een onleesbaar grafitto. e 1
46. Van pijpen zonder beschildering zijn ook een paar dikke, grijze scherven met op het oppervlak resten van barbotinerelief in den vorm van een spin. a 1
47. Eveneens fragm. van dikke, wit-grijze aarde met 2 dikke relieflijsten met inknepingen. a 1

V. BESCHILDERD AARDEWERK

1. Fragm. van een halfbol, grijs beschilderd bakje als Hofh. N.A. XL, 22 Bd. Vroege vorm. Claudische tijd. a 1
2. Fragm. van een fijn, dofzwart beschilderd bakje met vrij ruw oppervlak. Vorm als Hofh. N.A. XL, 22; zelfde tijd. a 1
3. Fragm. van zulk een bakje Hofh. N.A. XL, 22, met resten van barbotinerelief; matroode beschildering. Tijd als boven. e 1
4. Fragm. van zulk een bakje als Hofh. N.A. XL, 22a. m 1
5. Fragm. van zulk een beschilderd bakje als Hofh. N.A. XL, 22a, met zandbestrooiing. a 1
6. Fragm. van zulk een bakje met groot standvlak, grijs met grijze beschildering. a 1
7. Fragm. waarschijnlijk van zulk een half-bol bakje met resten van bar- a 1

- botine relief: grillige takjes en knopjes. Wit-grauwe aarde, die waarschijnlijk beschilderd is geweest.
8. Fragm. van beschilderde, bol-ovale bekertjes als Hofh. N.A. XL, 25. m 3
Midden 1e eeuw.
 9. Fragm. van een bol, geelrood beschilderd potje als Hofh. N.A. XL, 26. c 1
 10. Fragm. van een bruin beschilderd potje als boven met resten van barbotinerelief: hartvormige bladeren, witgrauwe aarde; vorm Hofh. N.A. XL, 26 Bd. a 1
 11. Fragm. van een grijs beschilderd bekertje als Arentsburg Afb. 91, 75. a 1
Midden 2e eeuw.
 12. Fragm. van een klein, ovaal potje zonder rand. Dunne, witte aarde, licht rossig beschilderd. Vrij onbekende vorm met zeer grof afgedraaiden bodem. Tijd onzeker. m 1
 13. Bodem van een beschilderd potje met zandbestrooiing. Vorm en tijd onzeker. v 1
 14. Fragm. van grauwe, wit beschilderde aarde, roodbruin gemarmerd. a 1
Vorm en tijd onzeker.
 15. Fragm. van een zwart beschilderde beker met dunne, witte beschildering als Unverzagt, Alzei, bl. 20, Type 15. Laat 4e eeuw. e 1
 16. Schotelfragm. zwart beschilderd met dunne, witte letters o.a. één letter E bewaard, vgl. Alzei II, 15. Laat 4e eeuw. e 1
 17. Scherven van witte aarde met rood-bruine zônes beschilderd als bij vierde eeuwsche kannen (BEHN, Kat. Mainz 1319). v 1
 18. Bodemstukken van zwart gelakte bekere met of zonder knepen (vgl. BRUNSTING, Grafv. Hees, bl. 80, 8c) zie Alzei II, 16. e 2
 19. Bodems van zwart gelakte bekere, als Niederbieber type 31-33, doch vooral grove stukken als Alzei II, 16 (vgl. bl. 20, Abb. 8). v 8
 20. Smal voetje van gelakte beker ongeveer Alzei II, 16 (bl. 20, Abb. 8). a 1

VI. HOLDEURNSCH AARDEWERK

Gefabriceerd in de in de laatste jaren ontgraven pottenbakkerij op de Holdeurn, bij Berg en Dal, speciaal in de jaren \pm 70-110 n. C., maar ook nog in enkele vormen omstreeks 200 n. C. (vgl. mijn „Het in de pottenbakkerij van de Holdeurn gefabriceerde aardewerk in de Nijmeegsche grafvelden” geciteerd als Hold.).

1. Fragm. van fijn, Holdeurnsch aardewerk (Hold. No. 15 e.v.) in den daar meer voorkomenden vorm, die t.s. type DRAG. 29 imiteert en met reliefs versierd is. De reliefs op dit stuk zijn, voor mij als unicum, met een witte, kalkachtige substantie opgespoten, waarvan nog slechts sporen over zijn. a 1
2. Scherf van een klein, ovaal potje, fijn hardgebakken met grijze kern als op de Holdeurn; resten van barbotinerelief (vgl. Hold. no. 17 e.v.). d 1
3. Scherven van een onzekeren vorm van geel aardewerk met grijze kern, versierd met groepjes fijne, ingesneden lijntjes als bij Belgische waar e 1

- (B.W. bl. 136,4), afgewisseld met groote, verticaal verloopende zigzags. Waarschijnlijk Holdeurnsch aardewerk.
4. Scherven, waarschijnlijk van hetzelfde soort aardewerk, doch van een eenigszins buikigen cilindervorm, die sterk geleken moet hebben op die in Belgische waar (B.W. 62 e.v.v.). e 1
 5. Scherven van hetzelfde aardewerk van dergelijken vorm als 4 en met een versiering van kleine zigzags als bij Belgische waar (B.W. bl. 136, 7). e 1
 6. Fragm. van rossig aardewerk met grauwe kern, zeer hard gebakken. Van buiten fijne, ingekraste lijntjes rondom. Mogelijk Holdeurnsch aardewerk. m 1
 7. Fragm. van een tonvormig bekertje in rossig-geel aardewerk, gelijk veelvuldig op de Holdeurn gefabriceerd (Hold. no. 65 e.v.v.). a 1
 8. Fragm. van een bol-ovaal potje van ditzelfde rossig-gele, hard gebakken aardewerk, gelijk veelvuldig in Holdeurnsch fabrikaat voorkomt (Hold. No. 38-54). e 1
 9. Scherf van een zeer fijn kommetje van dit aardewerk; vorm onzeker. e 1
 10. Fragm. van een bol schaalte van zulk glad, rossig-geel, hard gebakken aardewerk als het Holdeurnsche. v 1
 11. Fragment van een plat bordje met rond opstaanden wand van zulk glad aardewerk; een zeer gewoon Holdeurnsch product (Hold. No. 169-213). e 1
 12. Randfragm. van een bordje met rond uitbuigenden rand, eindigend in een sterken ribbel. Gewone Holdeurnsche vorm (Hold. No. 154 e.v.v.). e 1
 13. Scherven van hard gebakken, lichtbruin aardewerk, waarschijnlijk fijn Holdeurnsch, doch onzeker. e 4
 14. Rossig-gele, ruwwandige kommen met schuinen, platten rand, Flavische vorm (vgl. O.R.L. 31, Wiesbaden, bl. 117, II, 27). Zeer veelvuldig voorkomend, Holdeurnsch product (Hold. No. 345 e.v.v.). e 2
 15. Hals van een ruwwandige kan met toegeknepen monding, ongeveer als Wiesbaden O.R.L. 31, XV, 70, rossig, Holdeurnsch aardewerk uit den Flavischen tijd (Hold. No. 400 e.v.v.). e 1
 16. Fragm. van een rossig-gele, ruwwandige kom met afgeplatten rand, waarschijnlijk Holdeurnsch aardewerk, doch vorm verder onzeker. a 1
 17. Fragmenten van een ruwwandige kom van rossig, waarschijnlijk Holdeurnsch aardewerk. a 1

VII. RUWWANDIG AARDEWERK

1. Fragm. van ruwwandige, grijze urnen met rond omgebogen rand als Haltern, XII, 57 = Hofh. N.A. XL, 87 = Wiesbaden O.R.L. 31, 18 = Niederbieber 87, een vorm in details zeer sterk varieerend, die zich van vroeg eerste eeuwsch af zeer lang gehandhaafd heeft, zonder dat er met zekerheid een onderscheid te maken is, hoofdzakelijk echter 1e eeuwsch. a 15, d 2, c 10, m 14, e 12
2. Fragm. van een grijs, dunwandig bakje als Haltern XI, 40, vroeg eerste eeuwsche vorm. c 1
3. Fragm. van fijne, dunwandige potjes van denzelfden vorm als de sub 1

- beschreven urnen (vgl. Hofh. N. A. XL, type 87). Midden 1e eeuw.
4. Fragm. van een potje met inspringenden rand als Hofh. N. A. XL, 81A, doch zonder barbotine. Boven langs den rand een eigenaardige, halve-maanvormige, ingedrukte en met witte substantie gevulde versiering. Naar den vorm te oordeelen 1e eeuw. e 1
 5. Fragm. van een bakje van grijs, granietachtig aardewerk, vorm als de beschilderde bakjes Hofh. N.A. XL, 22. a 1
 6. Fragm. van een oorpotje als Hofh. Nass. Ann. XL, 89. c 1, d 1, e 4, a 3
 7. Fragm. van een grauw, granietachtig potje met iets inspringenden rand als No. 4. c 1
 8. Fragm. van een donkergrauwe urn met schuin inspringenden rand, van boven schuin afgeplat, aan den zijkant plat met groef rondom. e 1
 9. Randfragm. van grauw aardewerk, waarschijnlijk van een vorm als Hofh. N.A. XL, 91B. e 2
 10. Fragm. van ruwwandige kannen met ingeknepen tuit, vgl. Hofh. N. A. XL, 86. e 2
 11. Fragm. van een fijnen, platten, ruwwandigen rand, dofzwart; vorm onzeker. c 1
 12. Kannetje, breed met korten hals en kraag als bij Hofh. N. A. XL, 62, vgl. Abb. 81, 2 en 3. Driedeelig oor van kraag tot schouder. Op schouder op de plaats van de aanhechting van het oor loopt rondom een vierhoekig, scherpkantig lijstje. Waarschijnlijk vrij vroeg 1e eeuw. a 1
 13. Randfragm. van grijze urnen met platten rand. Flavisch, vgl. Wiesbaden O.R.L. 31, XIII, 10. a 1, v 1
 14. Fragm. van platte, rand, waarschijnlijk van kom als Hofh. N. A. XL, 91; 2e helft 1e eeuw. a 1
 15. Fragm. van vrij dik, witgrijs aardewerk van een kom met platten rand als Wiesb. O.R. L. 31, 8, No. 27. Waarschijnlijk Flavisch. e 3
 16. Fragm. van een geheel platten, uitstekenden komrand als Wiesbaden O.R.L. 31, XIII, 27. De vorm lijkt Flavisch, doch het aardewerk is zeer grof en schijnt later te zijn. a 1
 17. Fragm. van een deksel met breeden, platten knop als Hofh. N. A. XL, 87, Arentsburg Afb. 97, 254 e.v.; een lang levende vorm; dit stuk lijkt vrij laat. c 1
 18. Dekselfragm. als Niederbieber III, 120a, waarschijnlijk vrij laat. e 1
 19. Donkergrijs deksel fragm. Tijd onzeker. a 1
 20. Grauwe, groote, grove deksel fragm., waarschijnlijk laat. d 3
 21. Fragm. van een zeer dikken, platten schotel met schuinen wand en dikken, verticalen rand, eenigszins gelijkend op Niederbieber Abb. 60, 3 en 5. Zou mogelijk ook een deksel kunnen zijn. Het aardewerk lijkt zeer laat. c 1
 22. Fragm. van kommen van een eenigszins terra nigra-achtig, grijs aardewerk, gelijk in Nijmegen overigens bijna niet voorkomt, doch elders, speciaal op Arentsburg (vgl. Afb. 92, 140 e.v.v. bl. 124, 27-29) zeer veelvuldig. Waarschijnlijk late exemplaren. d 1, m 1
 23. Fragm. van een kannetje van geelachtige aarde met ronden buik en hart- d 1

- vormig randprofiel, eenigszins als Arentsburg Afb. 93, 206 (bl. 126), vgl. ook BRUNSTING, Grafveld Hees bl. 147, No. 8. Laatst 2e eeuw of daarna.
24. Fragm. van urnen met hartvorming, betrekkelijk fijner profiel met meer oppervlakkigen geul, vgl. Arentsburg Afb. 93, 203 e.v.v. 2e eeuw. v 6
25. Fragm. van zulke urnen met zeer grof en diep hartvormig profiel, ten deele uit de Eifelfabrieken, ten deele van elders (vgl. hierover DANIËLS in Oudh. Med. R.M.v.O. II, XXVI). Zeer late stukken als Alzei 27. a 1, c 3, e 7, v ±: 40
26. Fragm. van een grauwe, grove kom, onzekere vorm en tijd. c 1
27. Fragm. van een donkergrijs kannetje met gebogen rand, ongeveer Arentsb. Afb. 94, 221. Lijkt laat. d 1
28. Fragm. van kommen als Arentsb. Afb. 94, 223 met zeer dikken rand aan de binnenzijde. Laat 2e eeuw en waarschijnlijk nog veel later vgl. Alzei II, No. 28. a 2, e 3, v 12
29. Fragm. van kommen, waarschijnlijk als Alzei 30. v 3
30. Fragm. van een late schotel als Alzei II, 34. e 1
31. Fragm. van een grauw bord met uitstaanden rand en dekselgeul, ongeveer als Niederbieber 110a. e 1
32. Fragm. van een donkergrauw bord, ongeveer als Arentsburg Afb. 94, 235. e 1
33. Fragm. van borden ongeveer als Alzei 34. a 1, e 1, v 4
34. Fragm. van borden met eenvoudig rechtopstaanden rand, overigens onzekere vorm, zeer grof, waarschijnlijk zeer laat aardewerk. v 1
35. Fragm. van een bord van bruin, ruwwandig aardewerk met dikken, van buiten afgeronden rand. Lijkt zeer laat. a 1
36. Fragm. van een ruwwandige, ovale pot met hoog opstaanden hals en sterk uitstaand randje. Vorm en tijd onzeker. e 1
37. Fragm. van een groote pot met zeer dikken, opstaanden rand, overigens onzekere vorm. Zeer grof, waarschijnlijk laat, aardewerk. v 1
38. Platte, uitstekende rand van dik, zwart aardewerk; onzekere vorm. c 1
39. Scherven van grof, ruwwandig aardewerk met kleinen rand met opliggend randje, waarschijnlijk zeer laat. a 1

VIII. DIKWANDIG AARDEWERK

1. Fragmenten van groote voorraadskuipen als van het Zwaantje (Oudh. Med. XXIV, blz. 50, VII, 1a, Oberaden blz. 141, Afb. 36, 11), een enkele met opgelegde, ingeknepen reliefbanden versierd. Zeer vroege vorm. a 1, c 2, m 3, e 5
2. Fragm. van groote kuipen van den vorm Zwaantje VII, 1b (vgl. Oberaden blz. 141, Afb. 36, 3-5). Zeer vroege vorm. a 2
3. Fragm. van dergelijke kuipen van verder onzekeren vorm. e 1, v 1
4. Fragm. van een kruikamphora als Oberaden II, Taf. 31, No. 53, doch met sterker geprofileerden kraag. a 1
5. Fragm. van een groote kruikamphora (51½ cm hoog) met schuinen kraag en 2, door verticale geulen gelede ooren. Lijkt een vroege vorm. m 1

6. Fragm. van een groote kruikamphora (54½ cm hoog) ongeveer als Hofh. N. A. XL, 62.	a 1
7. Fragm. van een amphora met aanliggende kraag als Oberaden II, Abb. 21.	a 2
8. Fragm. van een bolle kruikamphora met kleine, gebogen oortjes.	a 1
9. Hals van een kruikamphora met ronden rand.	m 1, e 1
10. Oor van een kruikamphora, 6-deelig geleed, waarschijnlijk zeer vroeg.	m 1
11. Fragm. van verschillende amphoren, niet nader definieerbaar.	m 1, a 9, e 15, v 3
12. Fragm. van puntamphoren als Oberaden II, type 77 en 78, waarschijnlijk iets later.	
13. Fragm. van puntamphoren als Oberaden II, type 79, waarschijnlijk later.	a 1, e 1
14. Fragm. van een puntamphora als Oberaden II, 80, vgl. ook Abb. 21a, No. 6, doch waarschijnlijk iets later.	e 1
15. Fragm. van een puntamphora, mogelijk als Oberaden II, No. 82.	a 1
16. Fragm. van puntamphoren als Oberaden II, No. 83, (vgl. Afb. 21 a, 8), doch waarschijnlijk iets later.	m 3
17. Fragm. van een puntamphora als Haltern 67.	c 1, a 1
18. Fragm. van een puntamphora met hoogen hals en ooren met diepen verticalen groef. Tijd onzeker.	e 1
19. Fragm. van verschillende puntamphoren meest slechts enkele punten, van niet nader te bepalen vorm.	a 3, m 2, e 2
20. Rand van zulk een amphora van onzekeren vorm met reliefstempel <i>caio et.</i>	e 1
21. Scherf van een amphora met stempel <i>L G P.</i>	e 1
22. Fragm. van een zeer dikwandig, wit potje, ovaal met zeer smallen, hoogen voet. Onzekere vorm en tijd.	e 1
23. Fragm. van wrijfschalen met verticalen, aansluitenden rand, vroege vorm uit het eerste kwart der 1e eeuw als Haltern, type 59.	a 6, m 4, e 5
24. Fragm. van wrijfschaalranden, horizontaal omgebogen als Haltern 60.	m 2
25. Fragm. van een horizontaal omgebogen wrijfschaalrand. Fijne, waarschijnlijk vroege vorm.	e 1
26. Randen van wrijfschalen, horizontaal omgebogen van zeer verschillende, niet precies dateerbare profielen, vgl. Arentsburg Afb. 95, 96, No. 291-329.	a 4, c 4, m 2, e 13, v 6
27. Dergelijke randen van wrijfschalen met uitstekend tuitje als Arentsb. Afb. 95, 303.	a 1, d 3, v 3

IX. BATAAFSCH, INHEEMSCH AARDEWERK

1. Fragm. van kommen met gladden rand, een vorm ook uit de urnenvelden welbekend, meest zwart gepolijst aardewerk.	a 6, c 3, m 3, e 9
2. Fragm. van dergelijken komvorm met als versiering een rand van verticale krullen uit groepen van ingedrukte lijnen gevormd.	a 1
3. Fragm. van een eenigszins ovalen pot met gladden rand van dik, grauw aardewerk.	c 1
4. Fragm. van een bollen pot van lichtbruin aardewerk	m 1

5. La Tène-fleschvorm van zeer dik aardewerk.	a 1
6. Fragm. van een potje met kleine oortjes als in mijn Nederl. vroegste Beschaving V, 5; lichtgrijze aarde.	m 1
7. Klein, buikig potje van lichtgrauwe aarde als Ned. vr. Besch. V, 16.	m 1
8. Opstaande rand van een groote urn van glad, roodachtig aardewerk; vorm onzeker.	d 1
9. Fragm. van een bolle pot met dikken, rondgebogen rand van rood aardewerk.	e 1
10. Fragm. van rond omgebogen randen.	a 1, m 1
11. Fragm. van een rand; grauwe, ruw gemaakte aarde.	
12. Fragm. van gladde randen van donkere aarde.	e 1
13. Fragm. van dik, grof, lichtbruin tot grijs aardewerk.	a 9, v 4

X. LAMPEN

1. Fragm. van een vogelkoplampje, Haltern XI, type 34, vroege vorm.	e 1
2. Fragm. van een rood beschilderd volutenlampje als Haltern XI, 35.	c 1
3. Fragm. van een matbruin beschilderd, open lampje, waarschijnlijk tijd Nero-Vespasianus, vgl. Hofh. N. A. XL, bl. 270, type 41.	d 1
4. Scherven van een bruin beschilderd lampje van onzekeren vorm.	e 1

XI. ALLERLEI

1. Fragm. van een groote, glazen urn van blauwgroen, licht doorschijnend glas.	a 1
2. Fragm. van een donkerblauw, glazen, halfbolvormig kommetje.	a 1
3. Bodem van een glazen, vierkante flesch.	v 1
4. Fragm. van een donkerblauwe ribbelkom.	c 1
5. Fragm. van een glazen knepenbeker van licht, blauwachtig glas.	c 1
6. Groen, dubbelkonisch kraaltje.	v 1
7. Beenen pennetje met peervormig knopje.	v 1

XII. METAALWERK

1. Bronzen ring.	v 1
2. Fragm. van een platten, bronzen casserolesteel van onzekere bestemming in den vorm van een takje.	a 1
3. Bronzen geribde band met ringetje.	m 1
4. Onherkenbare bronsfragmenten.	v
5. Ijzeren spijkers.	m 10
6. Ijzeren pilum.	m 1
7. Ijzeren beitel.	m 1

Gaan wij de resultaten van dit overzicht na, dan zien wij, hoe in de terra sigillata met enkele, mogelijk nog vóór-Christelijke stukken, vooral het begin van de eerste eeuw optreedt. Merkwaardig is vooral het veelvuldig voorkomen van Ateius op Arretijnsche vormen, hetzij uit Arezzo zelf, hetzij uit Zd-Gallische filialen, voorkomend onder Augustus-Tiberius.

Hieraan sluit zich aan een vrij groote collectie fragmenten uit Zuid-Gallië (La Graufesenque), alle zijn het stukken vóór of kort na het midden der 1e eeuw.

Slechts twee fragmenten Oostgallische waar uit omstreeks 100 n.C. volgen en dan een zevental uit omstreeks het begin der 3e eeuw. Hierna volgt een reeks van 16 fragmenten, die hun analogie vooral in Alzei vinden en tot omstreeks het jaar 400 behooren.

Wat Belgische waar betreft vinden wij eerst een aantal vroege bordfragmenten, zoowel nog voorchristelijk (gelijk ook in het dorpje achter het Zwaantje aan den Zuidrand van het Kopsche Veld) als uit de eerste jaren na Chr. en kort daarna. Verder bakjes uit die eerste helft van de 1e eeuw, fragmenten van z.g. gordelbekers en slanke, roode of ovale, even gesmoorde urnen uit denzelfden vroegen tijd, ook de typische, zeer vroege, paars beschilderde waar, gelijk ook in dat dorpje voorkomen.

Dit alles wijst op denzelfden tijd omstreeks of direct na het begin onzer jaartelling, evenals de Pompejaansch rood beschilderde borden, die blijkbaar slechts voor huishoudelijk gebruik hebben gediend en niet in graven schijnen voor te komen.

Ook de vrij talrijke fragmenten van terra nigra bordjes en urnen en de typische stekelbekers wijzen op denzelfden, vroegen tijd. Tal van terra nigra urnen, waaronder verscheidene met stempels, zijn weer uit den tijd omstreeks het 2e kwart der 1e eeuw.

Een paar stukken late terra nigra zijn hiertegenover weer uit de 4e eeuw n. C.

Ten slotte is een collectietje fragmenten van grove z.g. kurkurnen weer uit die vroege 1e eeuw.

Belangrijk voor die vroege dateering zijn ook de producten der Xanther pottenbakkerij, terwijl van het pijparden aardewerk weer het meeste een eind de eerste eeuw in reikt en enkele uit den zeer laten tijd stammen.

In beschilderd aardewerk staan in deze collectie ook weer de tijd omstreeks het midden der 1e eeuw en de late periode in de 4e eeuw tegenover elkaar.

Merkwaardig is het collectietje Holdeurnsche scherven uit den bloeitijd der pottenbakkerij aldaar, het laatste deel der 1e eeuw.

Onder het ruwwandig materiaal zijn het weer vooral fragmenten van stukken uit de periode van Hofheim, doch daarnaast zeer late scherven, die met stukken uit Alzei overeenkomen. Belangrijk is ook weer hier het vrij groote aantal fragmenten van groote, dikwandige voorraadskuipen, zooals wij die vaker in dorpsnederzettingen der Bataven in gaten in den grond zien ingegraven, vgl. die achter het Zwaantje, aan den zuidrand van het Kopsche Plateau, alsook het merkwaardige voorbeeld op Ockenburg (Oudh. Med. XIX, Afb. 32 en 33). Ten slotte zien wij ook hier tezamen met het geïmporteerde Romeinsche goed een collectie inheemsche scherven, die weer voor de zooveelste keer bewijzen, hoe het de Bataven geweest moeten zijn, die ook hier evenals op de Batavenburcht op het Kopsche veld en op de vele Batavennederzettingen op woerden, op Ockenburg enz. dankbaar van het door de Romeinen gefabriceerde aardewerk gebruik maakten.

Over het geheele terrein van Valkhof en Hunerpark heeft dus reeds van vóór Chr. geboorte af, een uitgestrekt Bataafsch dorp gelegen, het beste te vergelijken met het Bataafsche Ockenburg bij Loosduinen (Oudh. Med. XIX). Dit dorp lag hier tot een eind na het midden der 1e eeuw.

Wij mogen ook zeggen, dat het de inwoners van deze uitgebreide nederzetting zijn, welke wij in de aaneengesloten grafvelden (door KAM O, E en S genoemd) bijgezet vinden, waarvan de inhoud der brandgraven precies met de bovenbeschreven fragmenten der nederzetting overeenstemt.

Breekt dit grafveld evenals de Batavenburcht juist met ± 70 af, ook ons dorp blijkt op dat tijdstip verlaten te zijn.

Het bekende verhaal van TACITUS (Hist. V, 19), hoe, nadat het laatste bolwerk was prijsgegeven na den opstand der Bataven in 70, Civilis naar de Betuwe vluchtte, veilig achter het water der rivier, heeft dus niet slechts betrekking op die burcht alleen, maar ook op de geheele nederzetting, welke hier op den Hunerberg, op Hunerpark en Valkhof had gelegen.

De groote Romeinsche legioensvesting, welke hier tusschen Museum Kamstraat en Broerweg voor het Xe legioen, dat hier met Cerialis gekomen is, als garnizoen om de oude bondgenooten, de Bataven, onderworpen te houden (zie Oudh. Med. N.R. II) gebouwd is, had hier alle Bataafsche bewoning op de heuvels weggevaagd.

Zien wij evenwel in dit grafveld (KAM OO) in het midden van de 4e eeuw weer plotseling optreden van een veel latere cultuur, de vrij talrijke fragmenten in onze collectie omstreeks 400 n.C. bewijzen ons, dat er omstreeks dien tijd een plotseling opleven van de bewoning van deze nederzetting van het Hunerpark en omgeving heeft plaats gevonden, die evenwel van korten duur is geweest. Van het eind van de 1e eeuw af was in het Westen de Colonia Noviomagus verrezen, die ongetwijfeld ook veel van de bewoners van de eerste nederzetting in het Hunerpark heeft opgenomen. Deze colonia heeft waarschijnlijk slechts kort bestaan (vgl. DANIËLS, O.M. VIII en BRUNSTING, Grafveld Hees). Reeds vroeger (zie mijn „Nederlands vroegste Geschiedenis” bl. 224 e.v.v.) heb ik uiteengezet, hoe alle Batavennederzettingen in de Betuwe enz. in de 3e eeuw vooral door het water moeten zijn verstoord. Het lijkt mij waarschijnlijk, dat hierin ook de oorzaak gelegen is van het verdwijnen der Batavenstad in het Westen van Nijmegen en dat de bewoners ook voor een deel weer in het oude dorp op het Hunerpark, althans voor tijdelijk, hun woonplaats hebben gevestigd.

Daardoor zou die opeenvolging van de vroege bewoning, na een onderbreking van een paar eeuwen, plotseling gevolgd door die latere, haar verklaring vinden.

N i j m e g e n. Februari 1946.

J. H. HOLWERDA

SUMMARY

In early times the platform of the Valkhof has formed one whole with the Kelfkensbosch and the Hunerpark (Keizer Lodewijkplein), as the Voerweg has not been dug before the middle-ages (see map). Already during the research of the Valkhof which was undertaken by WEVE also sherds of the Roman period were found. About ten years ago the Waalbridge has been build and for the sake of the ways leading to it a great part of the Hunerpark had to be dug off, on which occasion many traces of a settlement and numerous sherds were discovered. Unfortunately no preceding research was possible. What we saw here however reminded so strongly of the remains of the Batavian settlement on Ockenburg (see Oudh. Med. XIX) near the Hague (see also the small village on the "Kopsche Plateau" in Nijmegen, Oudh. Med. XXIV, p. 35) that we can be sure that also on the tableland of the Hunerpark such a settlement must have been situated.

Drs. DANIËLS has collected as much as possible the fragments which were found in these ruins. In this article it is our intention to give a survey of those. From this the conclusion can be drawn that beside many Batavian sherds Roman pottery has been used already at a very early period. We even find here the most early forms of terra sigillata of about the first years of the 1st century A.D. until \pm 70. There also appeared stamped specimens of Arretine potters a.o. of Ateius and a good many from La Graufesenque. Besides these we see only a few fragments of the second and the beginning of the third century but relatively many rough fragments

of approximately the end of the third and the fourth century. The same periods, the very early and the late one, we find represented by the here often appearing fragments of Belgic ware. Also the early, so-called red-blue Xanten pottery is represented here. Roman painted pottery of approximately the middle of the first century further appears, almost only beside very late specimens of the last part of the third and the fourth century. There are also vessels from the Holdeurn kilns (see Oudh. Med. XXIV Suppl.) as well as other rough pottery, from both periods, while thick-walled amphorae and especially also the storage-vessels from the beginning of the first century must originate from cellars or dwellings.

Thus this survey gives us a clear picture of two distinctly separated periods. The first three quarters of the 1st century A.D. and after an interval of abandonment, the end of the third and fourth century.

The graveyards once named by KAM with the letters O, E, S and OH, eastward of the settlement (Plate 3) correspond entirely with this early period. The graveyard CC is that of the Canisiuscollege (compare publication of W. G. J. R. VERMEULEN, Een Romeinsch grafveld op den Hunnerberg te Nijmegen). These here mentioned graveyards contain completely the same early pottery (represented by undamaged specimens) of which we found the fragments in the settlement. Beside this early pottery from the graveyard O KAM has preserved several graves (OO) which contained objects of the 3rd and 4th century. Hence these objects belong to the mentioned second period of the settlement.

So we can draw the conclusion, that a Batavian settlement was situated here from the beginning of the first century A.D. until the building of the Roman fortress on the Hunerberg approximately 70 A.D. and that hereafter the place of this settlement has been deserted and a rebuilding took place in this same village in approx. the last part of the 3rd century.

J. H. H.

ROMEINSCHE MIJLPALLEN IN NEDERLAND

Een van de meest indrukwekkende machtsuitingen van het Romeinsche wereldrijk is wel het uitgebreide stelsel van wegen, dat als een modern spoorwegnet de uiterste deelen van het imperium onderling en met de hoofdstad Rome verbond. In de eeuwen, dat dit rijk bestond, leidden inderdaad alle wegen naar Rome. Reiskaarten en tabellen, waarop de afstanden tusschen de verschillende plaatsen waren aangegeven, maakten het mogelijk elke reis van te voren te berekenen en op regelmatige afstanden vertelden mijlpalen den reiziger, hoe ver hij nog af was van het naaste wegstation, een meer of minder belangrijke stad, waar hij zijn reis kon onderbreken. Het is bijna een modern begrip, deze machtige organisatie van het wereldverkeer, waarvoor onze tijd slechts sedert betrekkelijk kort een equivalent kan aanwijzen in spoor- en snelverkeerswegen.

In het volgende laten wij de in Nederland gevonden mijlpalen ¹⁾ de revue passeeren. Hiertoe bestaat te meer aanleiding, omdat die van Monster (Naaldwijk) in het Museum een nieuwe (publieke) opstelling heeft gekregen en zijn 16e eeuwsch pendant weer de binnenplaats siert, en in Zuid-Limburg bij Eygelshoven voor enkele jaren fragmenten van twee mijlpalen zijn ontdekt.

Ons land heeft voor ongeveer de helft deel uitgemaakt van het Romeinsche rijk: de officieele grens liep na het midden der eerste eeuw langs den Rijn, d.w.z. langs den tak, die bij Katwijk uitmondt. Van de heerwegen, die dit Zuidelijk deel van ons land doorsneden, kennen wij uit het „Itinerarium Antonini”, een Romeinsche afstandstabel en uit de „Tabula Peutingeriana”, een reiskaart uit Romeinschen tijd, enkele trajecten ²⁾.

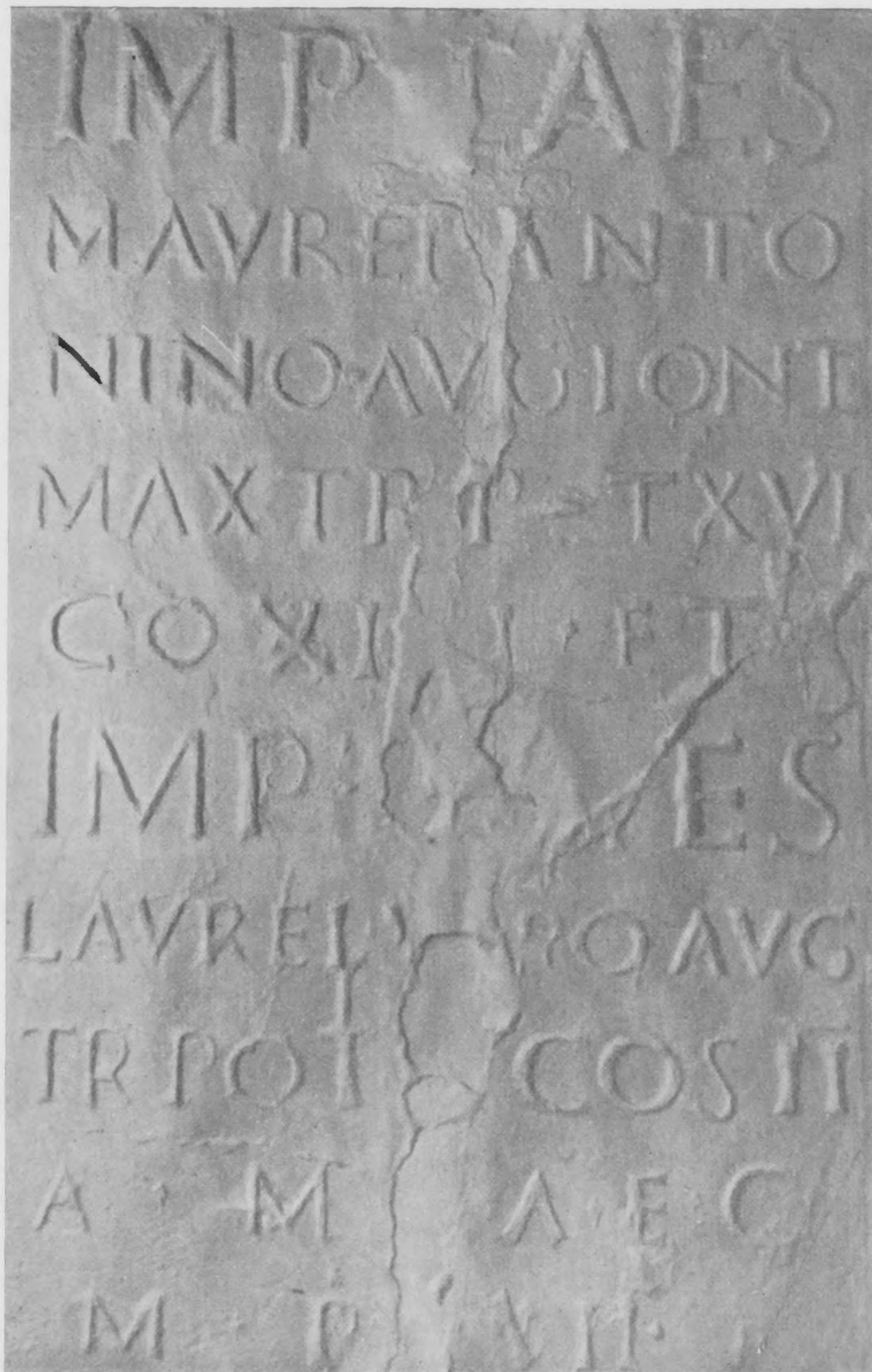
De groote hoofdweg langs den Rijn liep n.l. van Keulen, steeds den linker oever volgend, over Utrecht naar zee; een zijweg takte zich bij Nijmegen af, volgde den Zuidelijken Waaloever en kwam ten slotte aan zee terecht bij hetzelfde eindpunt als de eerste weg, nl. Lugdunum. Verder kwam van Tongeren over Maastricht een weg ons land binnen, volgde den linker oever van de Maas om in Nijmegen zich te vereenigen met den Zuidelijken tak van den eerst genoemden weg. Een weg van Tongeren over Maastricht en Heerlen doorkruiste Z. Limburg van West naar Oost, een andere, van Heerlen naar Xanten a.d. Rijn, liep over een groot traject op eenigen afstand Oostelijk parallel aan de Maas.

De gezamenlijke lengte van de Romeinsche hoofdverkeerswegen in ons land bedroeg, volgens genoemde bronnen, ongeveer 250 Gallische mijlen (555 km). Indien er regelmatig op afstanden van een mijl langs die wegen mijlpalen waren geplaatst, zouden zich dus 250 van deze monumenten in ons land hebben bevonden. Intusschen is dit niet zeker. Mijlpalen („miliarii” of eenvoudig „lapides”) werden alleen geplaatst aan hoofdwegen, niet altijd op afstanden van 1 mijl, maar ook wel elke 5 mijl („lapides quinarii”), of met nog grootere tusschenruimten ³⁾. Maar zelfs

1) Voornaamste litteratuur: Corpus Inscriptionum Latinarum (C.I.L.) Vol. XIII, pars II, fasc. 2, 1907, p. 645 seqq. A. W. BYVANCK, Excerpta Romana II, 1935, nrs. 126, 127, 158 en 377, met de daar geciteerde litteratuur.

2) Vgl. hierover A. W. BYVANCK, Excerpta Romana I, 1931, p. 534-548, Oudheidkundig Jaarb. 1941 p. 11 e.v., Nederl. in den Rom. tijd II, p. 532 en de op die plaatsen geciteerde litteratuur; B. H. STOLTE, Tijdschr. K. N. Aardr. Gen. 1938, p. 700 e.v.. Een nieuwe theorie verdedigt C. A. J. VON FRIJTAG DRABBE in De Ingenieur van 6 Juni 1941. Zie ook H. HETTEMA, De Nederlandsche wateren en plaatsen in den Romeinschen tijd, 1938.

3) H. U. INSTINSKY, Jahrb. d.d. Arch. Inst. 1941, Arch. Anz. kol. 879 e.v.

Afb. 4. Mijlpaal van Monster of Naaldwijk met inscriptie naar papierafdruk (vóór restauratie).

Afb. 6. Het huis Persijn naar een gravure (Gem. Archief Leiden No. 91978).

Volgens het onderschrift van teekening Gem. Archief 91981 stellen de pijlers aan weerszijden van den ophaalbrug den mijlpaal voor, met zijn pendant. De zuil rechts daarvan is de „Antiquiteiten” II.1.135 genoemde.

Afb. 7. Pendant van den mijlpaal van Monster-Naaldwijk. De dekplaat is die van Afb. 4.

Afb. 9. De beide mijlpalen uit Nijmegen, C.I.L. XIII 9164 en 9162.

Afb. 8. Legpenning van Persijn, naar foto Penningkabinet.

Afb. 10. De beide mijlpalen van Egelshoven (1, 2) en het basement uit Rimburg (3).

wanneer wij dit weten, valt het op, hoe weinig exemplaren er tot ons zijn gekomen. Wel geteld bezitten wij er zes, waarvan vijf zeer fragmentarisch en het 6e niet meer in den oorspronkelijken staat. Toen met de geheele organisatie van het Romeinsche Rijk ook het systeem van verkeerswegen langzamerhand in verval was geraakt en in de middeleeuwen de behoefte aan steenen voor bouwmateriaal zich weer deed gevoelen, waren de ruïnes van de vestingen der Romeinen en al het andere door dezen aangevoerde materiaal welkome voorraadschuren voor den nieuwbouw. Zij werden dan ook grondig gebruikt, vooral in onze streken, waar alle natuursteen van verre moet worden aangevoerd. Zoo werden ook mijlpalen verwerkt in fundamenten van kerken en burchten, of dienden, uitgehold, als doodkisten⁴⁾.

Het zoeven genoemde 6e exemplaar is tegelijk het interéssantste, vooral door zijn geschiedenis. Het is de bekende mijlpaal van Monster of Naaldwijk (afb. 4)⁵⁾, een kalksteenen zuil (hoogte in totaal 2.05 m, diam. 0.45 m) met een onregelmatig-vijfhoekig onderstuk (h. 0,60 m), waaraan, links onder het midden van het opschrift, een eigenaardige, middeleeuwsch aandoende hoekversiering is uitgehouwen. Daar dit benedendeel oorspronkelijk in den grond verborgen was, behoeven wij niet te twijfelen aan den na-Romeinschen oorsprong van deze versiering. Aan de achterzijde is trouwens de oorspronkelijke ruwe bewerking nog zichtbaar.

Het opschrift luidt:

IMP CAES
M. AVREI ANTO
NINO. AVG. IONT
MAX. TR P[O]T. XVI
COXIII. ET.
.IMP. [C]AES
L. AVREL. V[E]RO AVG
TR POT [III] COS II
A. M. A. E (F?). C.
M. P. XII.

IMP·CAES
M·AVREL·ANTO
NINO·AVG·PONT

Afb. 5. Opschrift mijlpaal van Remagen (eerste gedeelte) naar Huebner, *Exempla scripturae epigr. lat.*

Sommige letters vertoonen, vooral aan de uiteinden, niet-klassieke details, ofschoon de vorm in het algemeen Romeinsch is. De wijze van inbeitelen is echter geheel on-Romeinsch. Hierom en om de hoekversiering hebben velen gemeend, dat wij hier te doen hebben met een copie van een Romeinsch origineel, of zelfs met een vervalsching. Sinds echter gebleken is, dat een in 1796 bij Remagen gevonden mijlpaal (afb. 5)⁶⁾ denzelfden tekst heeft, kan dit laatste wel buiten beschouwing blijven: het is onmogelijk, dat men in het begin van de 16e eeuw een inscriptie zou hebben verzonnen, die later ook op een echt Romeinsch monument voor den dag is gekomen! Blijft dus een copie. Om hierover iets te kunnen zeggen moet men eerst de geschiedenis van den mijlpaal kennen. Deze is in het kort als volgt.

4) C.I.L. XIII. II. 2, p. 645 e.v.

5) C.I.L. XIII 9165; BYVANCK, *Excerpta Romana* II 377; J. HUIZINGA, *De Romeinsche mijlpaal van Monster*, *Bijdragen v. Vad. Gesch.* 1909, p. 362-384; H. BRUNSTING, *Flenium — Helinium*, *Mnemosyne* 1936, p. 289 e.v., speciaal p. 293-299 en daar geciteerde litteratuur. Voor het eerst nauwkeurig afgebeeld bij G. VAN LOON, *Aloude Hollandsche Historie*, 1734 (de oudere afbeeldingen, o.a. bij SMETIUS en JUNIUS, zijn al heel slecht); naar een foto bij L. A. LANGEVELD, *Land- en Waterwegen der Romeinen*, Den Haag 1930, en bij mijn hier geciteerd artikel.

6) C.I.L. XIII 9153.

Hij werd omstreeks 1500 gevonden; volgens HEDA, die \pm 1520 schreef, bij Naaldwijk, in een moeras (broekland) ⁷⁾, volgens JUNIUS, die tusschen 1572 en 1575 schreef, bij het ploegen van een pas ingepolderd stuk land („novale”) bij Monster ⁸⁾. Beide berichten schijnen onafhankelijk van elkaar te zijn opgesteld, maar kunnen heel goed, ondanks het verschil van plaatsnaam, op dezelfde feiten berusten. Spoedig daarna werd de paal vervoerd naar het klooster Sion bij Delft, waar hij wat werd opgeknapt: het onregelmatige benedengedeelte kreeg een „gothisch” aandoende hoekversiering, de letters werden, wat vrij wat ernstiger was, dieper ingehakt en kregen de genoemde afwijkende détails. Zoo is de ronding van de P naar binnen omgekruld, de X heeft kromme beenen, de tweede A in regel 9 is, evenals de X(?) in regel 10 schuin afgesneden; de punten zijn ruitvormig met beneden een staartje. De doorsnede der letters was voortaan niet meer V-vormig, zooals gewoonlijk het geval is bij Romeinsche inscripties; zij bestaan thans uit vlakke, in doorsnede rechthoekige geulen. Eenige steenhouwersfouten (AVREI voor AVREL, IONT voor PONT, COX voor COS) zullen toen ontstaan zijn, al zouden zij desnoods ook, althans ten deele, op rekening van den Romeinschen werkman gesteld kunnen worden. Opvallend is voorts het ontbreken van de horizontale balk bij verschillende A's en van de O in regel 4. De V en de R van VERO in regel 7, die niet tot de groote verticale scheur doorloopen, bewijzen, dat deze toen reeds bestond.

Omstreeks 1520 zag HEDA of zijn berichtgever den mijlpaal in het klooster en copieerde de inscriptie, zonder de dispositie over de verschillende regels geheel in acht te nemen, verbeterde de kleine steenhouwersfouten, maar nam de voornaamste fout, COXIII over. Daar het niet waarschijnlijk is, dat de Romeinsche steenhouwer deze reeds maakte (er behoort te staan COS III), moet HEDA den steen wel in den nieuwen toestand hebben gezien. Wij hebben dus geen afschrift van de oorspronkelijke inscriptie, zooals BYVANCK ⁹⁾ meent. In regel 8 zag HEDA nog TR. POT. II staan, waar nu de II door de genoemde verticale scheur is verdwenen ¹⁰⁾.

In 1544 werd het klooster Sion door brand verwoest. Omstreeks 1550 was de mijlpaal bij Mr. HYPOLITUS ¹¹⁾ PERSIJN (afb. 8). Immers, toen zag PIGHIUS den steen in het huis van PERSIJN, tusschen Den Haag en Wassenaar. JUNIUS vermeldt, dat deze hem kreeg „van de voor oudheden onverschillige monniken, in ruil voor een beter exemplaar van marmer”. Vermoedelijk verkeerde de mijlpaal dus in verwaarloosden toestand, en dit zou heel goed een gevolg van den brand van 1544 geweest kunnen zijn. De nieuwe marmeren copie was dan bedoeld als een sieraad voor het spoedig herbouwde klooster. Ook de levensloop van PERSIJN past heel goed bij dit jaartal 1544. Immers, hoewel zijn geboortejaar onbekend is ¹²⁾, weten wij, dat zijn oudste

7) Hist. Episc. Ultraiect. ed. BUCHELIUS, 1642, p. 13.

8) Batavia, 1588, p. 308.

9) O.a. Excerpta Romana II, p. 217. Bovendien stemt zoowel de dispositie over de regels als de hoogte en de afwisseling in grootte der letters geheel overeen met die op den bij Remagen gevonden mijlpaal.

10) Ook PIGHIUS vermeldt dit cijfer nog in zijn afschrift van \pm 1550. Bij JUNIUS (\pm 1575) is het, klaarblijkelijk door verbreding van de scheur, verdwenen.

11) Dit is de gewone schrijfwijze. Een legpenning, afgebeeld bij VAN LOON, Ned. Historiepenningen I p. 71, met zijn portret, heeft echter het meer klassieke Hippolytus (afb. 8). Op deze penning wees mij de Heer M. DANIËLS te Nijmegen.

12) De genoemde legpenning, gedateerd 1569, dus een jaar na PERSIJNS dood (volgens H. J. DE DOMPIERRE DE CHAUFFEPIÉ, Cat. Ned. etc. gedenkpenningen I, 1903, No. 240, is deze „later werk”), veronderstelt een geschilderd of geteekend (gegraveerd) portret, dat echter niet meer bekend schijnt te zijn; hierop had men nog een opschrift als „AETATIS SUAE...” kunnen verwachten. Ook zijn grafschrift geeft geen aanwijzing. Dit bevond zich op een houten bord in de St. Janskerk te Utrecht en werd 1786 overgeschreven door

kind in 1547 geboren werd; zijn ambtelijke loopbaan aan het Hof van Holland, waar zijn vader in 1530 secretaris was, begon in 1542. Hij stierf in 1568, maar zijn weduwe overleefde hem 36 jaar; zij stierf in 1604. PERSIJN is dus klaarblijkelijk vrij jong gestorven en kan in 1544 juist oud genoeg geweest zijn om zijn belangstelling voor het in verval geraakte monument in daden om te zetten. Na 1549 zal hij niet meer geregeld in Den Haag vertoefd hebben: hij werd in dat jaar president van het Hof van Friesland en in 1557 werd hij in dezelfde functie te Utrecht benoemd.

Nu heeft men gemeend, dat het PERSIJN geweest is, die den mijlpaal liet opknappen en bijwerken. Hiertegen spreken echter de hoekversiering van het basement en de niet Romeinsche details der letters, die beter passen in een klooster in den aanvang van de 16e eeuw, dan in het midden dier eeuw bij den klassiek georiënteerden PERSIJN (JUNIUS noemt hem „antiquitatum studiosissimus”). Verder liet deze een pendant maken van zandsteen (afb. 7), waarop de namen van Karel V en Philips II op soortgelijke wijze als die der Romeinsche keizers waren aangebracht: IMP CAES/ DIVO CAROLO V/ MAXIMO AVG P P/ FRANC GERMA REG/ HISPAN NEAP SIC ET/ PHILIPPO PIO/ DIVI CAROLI CAES/ AVG F REG HISP NEAP/ ARCHID AVST DVC/ BRAB COM HOLL¹³). Het tezamen voorkomen van deze namen wijst volgens HUIZINGA op den tijd van 1555 tot 1558¹⁴). Vorm en maten van dezen paal zijn geheel gelijk aan die van het origineel. Kalksporen aan de achterzijde bij beide wijzen er op dat zij althans wat het benedendeel betreft, te eeniger tijd ingemetseld geweest zijn.

Op dit pendant nu, dat van ouds uit twee stukken bestaat, hebben de letters goede Romeinsche vormen, hoewel de doorsnede ook hier rechthoekig is. Had PERSIJN den ouden mijlpaal laten opknappen, dan zou hij ook wel het pendant in denzelfden stijl hebben gehouden. Dat hij de letters van het origineel niet navolgde, zou er op kunnen wijzen, dat PERSIJN nog bekend was met de genoemde verminking in het klooster Sion.

In het huis Persijn (afb. 6) is de mijlpaal vervolgers door velen gezien, zoo b.v. door PIGHIUS in 1550 en JUNIUS in 1575; lateren nemen gewoonlijk een der reeds gepubliceerde afschriften over. VAN LOON (1734) geeft voor het eerst een goede gravure met het geheele opschrift. Ongeveer 1780 werd het huis afgebroken en vóór 1810 verhuisden beide palen naar het huis Baak bij Zutphen, waar zij in 1827 door REUVENS werden opgespoord en vanwaar zij als geschenk van den eigenaar in 1838 naar het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden werden vervoerd¹⁵).

SLICHER, wiens aantekeningen zich in het Alg. Rijksarchief te 's Gravenhage bevinden. Onder de wapens van hem en zijn echtgenoot las men: „D.O.M. Vir Nobilis et Memorandae ad Exemplum Eruditionis Hyppolitus Persijn praeses Consilii Frisiae propaefectus maris ... sici ac deinde Ultraiectinae praeses H.S.E. cui postquam in dignitatibus istis eximis („eximio” zal er gestaan hebben) cum honore in iuditiis pari cum religione et prudentia per ann. XX versatus obiisset — IV non. dec. anni CIODLXIIIX ejusque ossa franciscanorum templo a fidelissima conjuge Elisabetha de Jonge huc rite III Kal. Mart. ann. CIIOXXCI translata essent, Johannes Persijn matre ejus III non. apr. 1604 amissa et Hagae in D. Jacobi requiescente patri optimo monum. hoc qua debuit pietate pos”. De gegevens bij S. VAN LEEUWEN, *Batavia Illustrata*, 1685, p. 1048 zijn dus niet juist. Het lijk werd niet uit Den Haag, doch slechts uit de kerk (die toen misschien is afgebroken) van het ± 1579 gesecculariseerde Minderbroedersklooster aan het Janskerkhof te Utrecht overgebracht naar de vlakbij gelegen St. Janskerk. — Over het geslacht Persijn vgl. nog VAN OUWENDIJK in *Gen. en Herald. Bladen* IV, 1909 p. 430 e.v.

13) De fouten, speciaal in den laatsten regel HOIE voor HOLL, die men in de inscriptie meent gezien te hebben, staan niet op het origineel.

14) Men zou ook aan den tijd na 1558 kunnen denken, omdat Karel V „divus” heet en Philips „pius”.

15) L. J. F. JANSSEN, *Musei Lugd. Bat. Inscriptiones Graecae et Latinae*, 1842, p. 77.

Het origineel is gewit, de letters waren deels met stuc opgevuld en zwart geverfd; hierbij was in regel 5 GOX komen te staan; ook de O van POT in regel 4 was alleen geschilderd. Onlangs zijn de letters ontdaan van de stuc- en verflagen, zoodat wij het opschrift nu weer zien in den vorm, dien de 16e eeuwse steenhouwer er aan gaf. Het pendant was sinds 1860 te Amsterdam, is thans echter naar het Leidsche Museum terug gehaald en daar opgesteld.

Het blijkt dus, dat wij aan de echtheid van het monument niet behoeven te twifelen. Zoowel de geschiedenis spreekt daarvoor, als ook de steensoort, kalksteen, het gewone materiaal van de Romeinsche mijlpalen in Gallië en Germanië. Het pendant van PERSIJN daarentegen bestaat uit de in de 16e eeuw zeer gebruikelijke zandsteen. Wel kan door genoemde nabewerking hier en daar in het opschrift een fout geslopen zijn. De interpretatie levert overigens geen moeilijkheden, behalve die van de beide laatste regels. Immers, daar staat, wat wij tegenwoordig als het voornaamste van het geheele opschrift zouden beschouwen, de afstand tot een grootere plaats aan den weg. Deze regels luiden A.M.A.E(F?).C M.P.XII, 12 mijl van M. . . . Zij hebben reeds tot vele gissingen aanleiding gegeven. Alle interpretaties hebben tot dusverre dit gemeen, dat zij elke letter tot een woord willen aanvullen, b.v. A Mosa ad Forum Caninefatium (= Forum Hadriani): Van de Maas tot Forum Hadriani, om te blijven bij de laatste, door BYVANCK gegeven interpretatie. Toch hebben de in Gallië en Germanië gevonden Romeinsche mijlpalen (zoo ook die van Remagen) aan het slot meestal een A met plaatsnaam. Rekening houdende met de mogelijkheid, dat de steenhouwer in de 16e eeuw de oorspronkelijke lezing niet overal meer met zekerheid kon vaststellen, en misschien een toevallige beschadiging voor een letter heeft aangezien, kan men het volgende opmerken: De letters AMAFC staan niet alle even ver van elkaar. Wanneer men echter de F (E), die er ook wat ongewoon uitziet en naar beneden in een beschadiging verloopt, weglaat, wordt de afstand tusschen de 4 overige letters gelijk (13 cm) en krijgt men den plaatsnaam MAC. . . . Van de Tabula Peutingeriana kennen wij in ons land een plaatsnaam, die begint met Ma: Matilo, waarschijnlijk aan den Rijn bij Leiderdorp (Roomburg). In het middeleeuwsche schrift is het verschil tusschen c en t dikwijls gering, en zoo zou de plaats desnoods Macilo geheeten kunnen hebben. Van Roomburg naar Naaldwijk, gemeten langs de Vliet en zijn verlengde door het Westland, de Fossa Corbulonis, is een afstand van ruim 18 Romeinsche mijlen of 12 Gallische leugae. Zou M.P. hier misschien staan voor L(eugae), wat ook wel voorkomt? Of is, toen men met leugae ging meten, alleen het cijfer veranderd? Ik waag het niet hier een veronderstelling uit te spreken, te meer daar ook de X van het cijfer zeer kwestieus is: het is een schuine balk, waarnaast een ruitvormige punt met staart, zooals die ook elders op onzen mijlpaal voorkomen ¹⁶⁾.

Over de andere in ons land gevonden mijlpalen is niet zooveel te zeggen. Nijmegen, dat hier zeker een der belangrijkste plaatsen, zoo niet de belangrijkste plaats in den Romeinschen tijd was, heeft er drie opgeleverd, alle helaas zeer fragmentarisch.

Wij hebben allereerst den mijlpaal van Beek (afb. 9, 2). Deze werd April 1628 gevonden te Beek, aan den Koningsweg, d.i. aan den grooten Romeinschen weg naar Keulen. Hij kwam in de verzameling van SMETIUS, die hem reeds in zijn geschriften besprak, en werd door hem geschonken aan de Stad Nijmegen, waar hij zich nog steeds bevindt bij de Gemeentelijke Verzameling in het Museum Kam. Het is een brokstuk van een zandsteen zuil met de volgende inscriptie ¹⁷⁾:

16) Mijn vroegere interpretatie (Mnemosyne 1936, p. 298) houd ik thans voor minder waarschijnlijk.

17) C.I.L. XIII 9162; BYVANCK, Excerpta Romana II 126.

IMP CAE NE[R]
 VA TRAIAN[VS]
 AVG GER PO[NT]
 MAX TRIB [P]
 P P COS

Helaas ontbreekt de rest, waaronder de afstandsbe­paling. Door de titels van den Keizer Trajanus is de paal gedateerd in de jaren 100, 101 of 102.

De tweede, eveneens van zandsteen, werd gevonden in 1751, ten Oosten van de oude stad, op den Hunerberg, aan den bovenweg naar Beek. Van het opschrift waren slechts de letters . . . TR leesbaar¹⁸⁾. Het fragment is niet bewaard.

De derde, van zandsteen (afb. 9, 1), werd in 1796 gevonden bij het afbreken van het Valkhof, maar is zoo beschadigd, dat er van elk der zeven zichtbare regels slechts de eerste en de laatste letters te zien zijn¹⁹⁾. Bij het vinden was blijkbaar nog iets meer te lezen, tenminste IN DE BETOUW vermeldt Lotgevallen van den Burgt (1797?) p. 70 in een noot dit stuk met den tekst: RESTITVIT . . . TONINO. Een tekening uit 1805, van H. HOOGERS, bewaard in het Gem. Mus. te Nijmegen²⁰⁾, heeft den tekst:

N
 VEA
 RISTVET
 INTO
 AVG

IN DE BETOUW had het stuk met andere inscripties en fragmenten doen inmetselen in de Karolingische kapel, maar al spoedig, vermoedelijk doordat men het ging gebruiken om er messen op te slijpen, was er weinig van het opschrift over gebleven. Toen REUVENS in 1832 de Romeinsche inscripties te Nijmegen door den kunstschilder H. F. WIERTZ liet teekenen en daarbij den reeds genoemden mijlpaal van Beek en het laatstgenoemde stuk voor dezelfde hield, schreef deze d.d. 26 Juli hierover, dat de mijlpaal van Traianus zich in het stadhuis, niet aan de kapel bevond, en gaat voort: „Het stuk steen aan de kapel zal vroeger wel een inscriptie gehad hebben, dog draagt thans geen spoor meer daarvan, als hetgeene UE. op de tekening, die ik er ten overvloedigen van gemaakt hebt, zien zult — die steen draagt thans bijzonder veel teekenen van slijpkunst — men heeft er dan ook, nu er niets meer aan te bederven is, een hekje om gemaakt”. REUVENS antwoordde d.d. 1 Aug. 1832: „Ik dank UEd. voor de schets van den steen aan de kapel. Ik zie thans bij de vergelijking, die ik hier beter op mijn gemak, dan te Nijmegen kan doen, dat die steen een tweede mijlpaal is, dien ik met dengenen, welke op het stadhuis staat, verward heb; doch ik vind tevens, dat dezelve altijd onleesbaar is geweest en dus slechts weinig verergerd kan zijn”. Volgens de door WIERTZ bijgegeven schets was er toen al niet meer op te zien, dan ook lateren steeds hebben opgeteekend, nl. een verticale strook onduidelijke letters uit de rechterzijde van het opschrift met slechts 1—3 letters van elk der regels. Zoo werd de inscriptie in de desbetreffende litteratuur en uiteindelijk, na controle door ZANGEMEISTER (deze vond nog enkele letters), in het Corpus Inscriptionum Latinarum XIII onder No. 9164 opgenomen. Bij nader beschouwen van het stuk, dat sinds 1884 in het Gem. Mus. is

18) C.I.L. XIII 9163; BYVANCK, Excerpta Romana II 127.

19) C.I.L. XIII 9164; BYVANCK, Excerpta Romana II 158.

20) Deze verwijzing dank ik aan den Heer M. DANIELS te Nijmegen.

overgeplaatst, bleek mij, dat een soortgelijke verticale strook aan de linkerzijde bestaat met enkele goed gevormde, vrij duidelijke letters (zichtbaar op afb. 9, 1), die blijkens kalksporen ingemetseld zijn geweest. De regels staan hier echter niet op dezelfde hoogte als de sporen rechts. Het geheel ziet er nu uit als volgt:

T.....	kl	
ITVIA.....	ET	
DI.....	VEI	
G.....	TO	
IDI.....		C S
	G	
	C	

In regel 3 is de afstand tusschen de beide lettergroepen 54 cm, er is dus, bij de letterbreedte van 4½ à 5 cm plaats voor ongeveer 9 letters. Helaas is er, zelfs niet wanneer men de lezing van HOOGERS te baat neemt (hij heeft blijkbaar ook alleen de tweede kolom gezien, zij het in beteren toestand), nog geen goede tekst te reconstrueeren! De letters CS in regel 5 lijken mij overigens eerder kwajongens-gekrabbel dan origineele Romeinsche letters. Van de andere letters in deze kolom is verder geen enkele onbetwistbaar. Ook hier is interpretatie dus onmogelijk. Hoogstens zou men er nog op kunnen wijzen, dat Beek ongeveer 2 Gallische mijlen van het Valkhof verwijderd is. Maar wij weten niet waar in Nijmegen de telling begon en evenmin waar precies de mijlpaal van Trajanus is gevonden, dus mist elke hypothese hieromtrent redelijken grond.

Dit waren tot voor kort alle bekende Romeinsche mijlpalen in ons land. Niet lang geleden zijn echter in Zuid Limburg twee nieuwe stukken ontdekt. In het kerkje van Eygelshoven waarvan het oudste deel, de Romaansche toren, uit de 11e of 12e eeuw dateert, waren Romeinsche bouwfragmenten ingemetseld, die voor eenige jaren, bij restauratie, ten deele daaruit zijn verwijderd. Hieronder bevinden zich twee fragmenten van mijlpalen, die in het fundament verwerkt waren (thans in het Museum te Kerkrade). Het materiaal van beide is zandsteen, blijkbaar de vlakbij voor den dag komende Nivelsteiner. Op den eenen (afb. 10, 2) staat:

IMP C...I...AV
VALCON...AN
TINO PI.....
...../CTO

Vgl. C.I.L.
XIII 9130:

IMP. CAES
FLA VAL
CONSTANTIN
P. F. INVICTO
NOB. CAES
DIVI
CONSTANTI
P. F. AVG
FILIO

Wij hebben hier met een belangrijke vondst te doen. Door vergelijking met andere mijlpaal-inscripties, vooral met de reeds aangehaalde, blijkt, dat de letters moeten aangevuld worden tot ongeveer den volgenden tekst:

IMP(eratori) CAES(ari) FLAV(io)
VAL(erio) CONSTAN-
TINO PIO FEL(ici)
INV(i)CTO etc.

De hier genoemde keizer is Constantijn de Grootte (306—337), van wien in Gallië en Germanië nog 3 andere mijlpalen bekend zijn ²¹⁾.

De andere inscriptie (af. 10, 1) luidt als volgt:

CONSTANTIN	Vgl. C.I.L.	CONSTANTIN(o)
I.....F INVICI..	XIII 9130 (boven)	PIO FELICI INVICT(o)
CONSTANTI	en 8978:	AVG
IIIO		(5 onduidelijke regels met naam van grootvader)
		DIVI
		CONSTANTI
		AVG
		PII FILIO

Door vergelijking met de beide geciteerde inscripties kunnen wij den tekst ongeveer als volgt reconstrueeren:

(IMP. CAES. FLAV.VAL.?)
 CONSTANTIN(o)
 P(IO?) F(elici) INVICTO
 (DIVI?) CONSTANTI
 P. F. AVG. FILIO

Hoewel het hier gaat om denzelfden Constantijn den Grooten, is het opvallend, hoe onbeholpen deze inscriptie is ingehakt. Dit verschijnsel staat overigens niet alleen: ook bij andere opschriften uit dien tijd vindt men naast goede Romeinsche lettervormen zeer onregelmatige, zooals b.v. bij de zeven mijlpalen uit het Bienwald het geval is ²²⁾.

Eygelshoven ligt aan of bij den Romeinschen heerweg Tongeren—Keulen. Aan dien weg waren reeds twee mijlpalen bekend, beide te fragmentarisch om een interpretatie toe te laten ²³⁾.

Een basement van nog een mijlpaal, eveneens van zandsteen, staat nog steeds aan den weg tusschen Eygelshoven en Rimburg (afb. 10, 3).

In de mijlpalen zien wij dus de zorg voor de Romeinsche wegen in ons land over meer dan twee eeuwen weerspiegeld. Het blijkt, dat daaraan zeker hebben gewerkt de keizers Trajanus, Marcus Aurelius en Constantinus I, resp. omstreeks 100, in 162 en tusschen 306 en 337.

De werkzaamheid van den eerste in onze omgeving is bekend. Immers Trajanus was het, die zijn naam gaf aan de Romeinsche stad bij Xanten, de Colonia Ulpia Traiana en aan die bij Nijmegen, Ulpia Noviomagus, die het 10e legioen verplaatste van Nijmegen naar den Donau en de militaire bezetting aan de noordelijke grens van het Romeinsche rijk opnieuw regelde.

Van Marcus Aurelius is ons bekend, dat hij streed tegen de Chatten en in Brittannië. Daarvoor was eveneens de herstelling van wegen onontbeerlijk.

Constantijn de Grootte heeft in zijn eerste regeeringsjaren oorlogen gevoerd in Brittannië en aan den Rijn (o.a. 310) en resideerde zelfs tot 316 in Trier. De nieuw gevonden mijlpalen passen dus heel goed in het kader van zijn activiteit. Het zijn de laatste Romeinsche inscripties in Nederland.

H. BRUNSTING

21) C.I.L. XIII 8978, 9043 en 9130.

22) F. SPRATER, *Germania* 21, 1937, p. 28 e.v. Hier kon de lengte van de leuga op 2300 m bepaald worden.

23) C.I.L. XIII 9156 en 9157.

THE ROMAN MILESTONES IN HOLLAND

If each mile on the Roman roads in the Netherlands, known from ancient sources, had been indicated by a milestone, some 250 of them would have been standing here. Only six have come to us. Four of them have been published in the C.I.L. XIII under the numbers 9162-9165. Two were found recently in the extreme south corner of the country at Eygelshoven, east of Maastricht.

C.I.L. XIII 9165, without doubt, is the original limestone piece, found about 1500, worked over shortly afterwards. The inscription was hewn deeper on that occasion, but a comparison with the milestone of Remagen (C.I.L. XIII 9153) shows that on the whole the original text was maintained. Only the last two lines indicating the distance to an important road-station, offer some difficulties. The solution here proposed is to eliminate one letter (E or F) of the place name, as perhaps added in the 16th century. So the name could be read as MAC(ilo), the Matilo of the Tabula Peutingeriana. The area where the milestone was found is situated at a distance of some 12 leugae from the place, where we can admit this road-station (Roomburg near Leiden).

Some letters hitherto unknown were discovered on C.I.L. XIII 9164, but the reconstruction of the original text remains uncertain.

As to the newly found milestones, both referring to the emperor Constantine I, the text can be completed with probability.

None of the milestones found in Holland, except 9165, have preserved the indication of the distance.

H. B.

DE DATEERING VAN HET ROMEINSCHE CASTELLUM TE ROSSUM

Tusschen het plaatsje Rossum en het voormalige fort St Andries, op den linkeroever van de Waal, zijn gedurende de eerste helft van de vorige eeuw, op een afstand van ongeveer 350 m Oostelijk van het dorp, door de rivier de resten van een — zeer waarschijnlijk militaire — Romeinsche nederzetting blootgespoeld. Heden ten dage zou misschien onder een nieuwe aanslibbing een deel van de dieper gelegen grondsporen van den aanleg terug te vinden zijn. De aan het licht gekomen vondsten zijn door den notaris van Rossum, den heer H. J. VAN DER DUSSEN en zijn neef, den heer C. LEEMANS, den lateren Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, verzameld, terwijl ook nog andere collectionneurs zich hiermee ijverig hebben beziggehouden. De verzameling Leemans bevindt zich thans in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden¹⁾. Zij is door LEEMANS uitvoerig beschreven²⁾; met nadruk moet verklaard worden, dat, wat de vondstbeschrijving betreft, LEEMANS' publicatie voor het trekken van conclusies voor ons nog zeer goed bruikbaar is. Voor den tijd, waarin het werk verscheen, kan het als voorbeeldig gelden.

Het vondstmateriaal nu omvat: baksteen en vloertegels en dakpannen, waaronder enkele met het stempel L(egionis) X G(eminae)³⁾ en één met het stempel VEX(illariorum) EX(ercitus) G(ermanici); voorts zeer veel terra sigillata, waarnaast ander Romeinsch aardewerk slechts zwak vertegenwoordigd is, verder een uitgebreide collectie Romeinsche munten, benevens vele voorwerpen van allerlei aard, welke in iedere Romeinsche nederzetting van eenige beteekenis aangetroffen plegen te worden.

Aangaande de dateering van het gevondene wist LEEMANS nog niet veel mede te deelen. „Even als wij onbekend zijn gebleven met den juisten tijd, waarop de Romeinsche sterkte bij Rossem voor goed verlaten is geworden, even onzeker is het, wanneer de Romeinen die plek het eerst bezet hebben”⁴⁾. Daar de naam Grinnes — met welk station van de Peutinger Kaart reeds LEEMANS Rossum meende te mogen identificeeren — hem niet Romeinsch voorkomt, vermoedt hij een Bataafschen oorsprong van de nederzetting. Vervolgens haalt hij de door Drusus langs den Rijn aangelegde vestingketen aan en steunt de hypothese van een ontstaan der nederzetting in den Augusteïschen tijd met de voor den dag gekomen munten, hoewel LEEMANS toch al oog heeft gehad voor de onbetrouwbaarheid van numismatische vondsten bij het bepalen van een terminus post quem, daar zij uiteraard langen tijd in omloop geweest kunnen zijn, voordat zij ten slotte in den schoot van Moeder Aarde kwamen te rusten⁵⁾. Ook het verblijf van Cn. Domitius Corbulo in deze streken wordt terloops gememoreerd.

1) Ook in het Museum te 's-Hertogenbosch en in de Oudheidkamer te Zaltbommel moeten zich nog vondsten uit Rossum bevinden. Cf. A. W. BYVANCK: *Excerpta Romana III* (nog niet verschenen), p. 109.

2) C. LEEMANS: *Romeinsche Oudheden te Rossem*, in den Zalt-Boemelerwaard. Tekst & Platen. Leyden, 1842. Cf. voor verdere litteratuur BYVANCK, t.a.p., p. 108-109.

3) LEEMANS, t.a.p., p. 83.

4) LEEMANS, t.a.p., p. 77. Punten van verschil tusschen de collecties uit Arentsburg en Rossum zijn reeds LEEMANS opgevallen. Cf. LEEMANS, t.a.p., p. 95. De voornaamste hiervan is het zeldzame voorkomen van producten uit La Graufesenque te Arentsburg, welke vesting omstreeks 85 na Chr. moet zijn gesticht.

5) LEEMANS, l.c., p. 77. „Vele der te Rossem gevonden munten klimmen tot de eerste tijden van het Keizerrijk op; ééne zelfs behoort tot het geslacht der Domitiussen, en ofschoon die munten welligt eerst later tot aan deze grenzen van het Romeinsche gebied doorgedrongen zijn, geven zij evenwel eenig regt tot het vermoeden, dat Grinnes althans niet later, dan in de eerte 50 jaren van onze jaartelling, eene Romeinsche

Onder de door LEEMANS beschreven en afgebeelde stukken vindt men een aantal, dat zeer gemakkelijk dateerbaar is. In de eerste plaats komen de reeds genoemde dakpanstempels van de Legio X Gemina (Pl. III: 7, 8 en 9), die van 70 tot ca 105 na Chr. op den Hunerberg te Nijmegen gelegerd was. Het stempel van het Benedengermaansche leger moet uit de tweede eeuw of de eerste helft van de derde eeuw dateeren. De kruiken en amphoren, welke op Pl. IV zijn gereproduceerd, wijzen op de tweede eeuw na Chr., in het bijzonder het kruikje Pl. IV: 19, dat vermoedelijk uit de eerste helft van de derde eeuw stamt. Op den tijd van de Flavii duidt het kommetje met barbotineversiering Pl. V: 22; de nos 21 en 23-28 zijn alle tweede-eeuwsch. De op Pl. V: 29-43 weergegeven reeks van sigillatotypen (in profielteekeningen!) omvat de vormen: DRAGENDORFF 18/31 (Vespasianus-Hadrianus); 27 (Traianus-Hadrianus); 30 (tweede eeuw); 32 (laatste kwartaal tweede en eerste helft derde eeuw); 33 (tweede helft tweede en eerste helft derde eeuw); 37 (Flavii-eerste helft derde eeuw); 45 (laatste kwartaal tweede en eerste helft derde eeuw); 38 (tweede eeuw); LUDOWICI Tq (tweede eeuw) en enkele andere tweede-eeuwsche vormen. Dit alles zou dus spreken voor een dateering: laatste kwartaal van de eerste tot eerste helft derde eeuw. Vóórflavische vormen zijn niet afgebeeld, terwijl aan den anderen kant de vierde-eeuwsche producten uit de Argonnen niet onder de gereproduceerde typen voorkomen. Ook de op de Platen VI-XIV zorgvuldig naar teekeningen van LEEMANS door T. HOOIBERG gelithografeerde versierde terra sigillata laat geen andere conclusie toe, dan dat de oudste stukken vervaardigd moeten zijn onder de regeering van keizer Vespasianus, terwijl de jongste moeten dateeren uit de eerste helft van de derde eeuw. Aan de hand van de van kommen DRAGENDORFF 29 en 37 genomen versierings-elementen kan men producten onderscheiden van de fabricatiecentra La Graufesenque (in Zuid-Gallië), La Madeleine, Lavoye, Heiligenberg, Rheinzabern en Trier (in Oost-Gallië). Ten slotte bevestigen de op Pl. XV gefacsimileerde pottenbakkersstempels op terra sigillata nadrukkelijk de dateering Id-III A. Arretijnsche en vroeg-Zuidgallische sigillata, die de „muntenperiode” vóór 70 na Chr. vleesch en bloed zouden moeten geven — naar onze tegenwoordige begrippen althans, want in LEEMANS' dagen werden de ceramiekvondsten nog niet voor chronologische doeleinden aangewend — zijn in LEEMANS' publicatie niet aan te wijzen. Met betrekking tot de vierde-eeuwsche munten kan hetzelfde worden vastgesteld.

Wanneer wij nu, na deze beschouwing van het tegen het midden van de vorige eeuw gepubliceerde materiaal, eens nagaan, wat in de recente archaeologische litteratuur wordt gezegd aangaande de dateering van het Rossumsche castellum, komen wij voor merkwaardige verrassingen te staan.

In HOLWERDA's bekende overzicht van de Nederlandsche archaeologie vindt men het volgende ⁶⁾:

garnizoens-plaats geworden, en dit sedert dien tijd, gedurende drie eeuwen, bij afwisseling gebleven is.” LEEMANS, l.c., p. 131-146 geeft de volgende muntenserie: Gens Cordia (1); Gens Domitia (1); Augustus (10); Gaius & Lucius Caesar (2); Tiberius (2); Drusus (1); Germanicus (2); Caligula (2); Claudius (7); Nero (8); Galba (1); Otho (1); Vespasianus (17); Titus (1); Domitianus (7); Nerva (5); Traianus (19); Hadrianus (10); Aelius Verus (1); Antoninus Pius (17); Faustina I (7); Marcus Aurelius (11); Faustina II (6); Lucius Verus (1); Lucilla (1); Commodus (3); Septimius Severus (4); Iulia Domna (1); Caracalla (1); Iulia Soaemias (2); Elagabalus (1); Alexander Severus (5); Iulia Mamaea (3); Victorinus (3); Tetricus I (4); Severina (1); Probus (1); Maximinus Daia (1); Constantinus I (4); Constantinus II (1); onleesbaar (56).

6) J. H. HOLWERDA: Nederland's vroegste geschiedenis, 2e druk, 1925, p. 178. Cf. verder J. H. HOLWERDA: Het eerste hoofdstuk onzer vaderlandsche geschiedenis, De Gids 1910, p. 328-330; H. HETTEMA: De Nederlandsche wateren en plaatsen in den Romeinschen tijd, 1938, p. 71; cf. ook H. VAN DE WEERD: Inleiding tot de Gallo-Romeinsche archeologie der Nederlanden, 1944, p. 41.

„Niettegenstaande we mogen aannemen, dat een groote massa schervenmateriaal, waaraan men in dien tijd nog weinig waarde hechtte, verloren is gegaan, bewijst ons de bewaarde ceramiek, dat reeds op zijn laatst in den tijd van Keizer Claudius hier een Romeinsche nederzetting geweest moet zijn. De munten daarentegen, uit den aard der zaak ook toen reeds zorgvuldiger bewaard, schijnen op een nog vroegeren tijd terug te wijzen: immers er is een bijna onafgebroken reeks munten, door Leemans vermeld, van Augustus tot Constantinus toe. Vooral die uit het begin van de 1e eeuw en van Vespasianus en zijn opvolgers, dus kort na den opstand der Bataven, zijn bijzonder talrijk, al bewijzen zoowel munten als aardewerk, dat de nederzetting nog tot in de 3e eeuw sterk bezet en zelfs in de 4e eeuw nog wel eens in gebruik is geweest.” Op grond van de gevonden dakpanstempels neemt HOLWERDA aan, dat wij hier met een castellum te doen hebben, dat door de Legio X Gemina in de laatste dertig jaar van de eerste eeuw na Chr. van Nijmegen uit werd bezet. Dit castellum zou, volgens HOLWERDA, omstreeks het jaar 70 na Chr. reeds meteen in steen zijn gebouwd. De „vroegere vondsten” zouden aantonen, dat dit steenen castellum in de plaats kwam voor een vroegere periode, „zoodat de gissing voor de hand ligt, dat we hier met een Romeinsche vesting te doen hebben, in den Batavenopstand vernietigd en dadelijk daarna weer op haar oude plaats hersteld.”

Prof. Dr. A. W. BYVANCK geeft in zijn monumentale werk over de Romeinsche geschiedenis van Nederland de volgende periodiseering van Rossum: „Zonder twijfel heeft er een Romeinsch fort gelegen en de vondsten, die men van die plaats kent, stellen ons in staat daarbij vier perioden te onderscheiden. Op grond van eenige munten mag men aannemen, dat er in den tijd van Augustus een kleine sterkte heeft gelegen. Het groote aantal scherven van aardewerk uit den tijd van Claudius en Nero bewijst, dat deze sterkte omstreeks het midden van de eerste eeuw als een grooter fort is herbouwd; dit fort moet gedurende den opstand der Bataven zijn verwoest. In den tijd van de Flavische keizers is daar opnieuw een belangrijke vesting gesticht, die bezet was door manschappen van Legio X uit Nijmegen. Later is die vesting wellicht in steen opgetrokken en althans tot het midden van de derde eeuw door troepen bezet geweest. Ten slotte bewijzen enkele munten, dat daar in de vierde eeuw nog een versterkte post aanwezig was” 7).

Tegenover de in de nieuwe literatuur gegeven dateeringen leek ons een lichte scepsis op zijn plaats, te meer, waar de in het Leidsche Museum geëxposeerde vondsten uit Rossum geen andere dateering kunnen verschaffen, dan welke men kan aflezen van de door LEEMANS beschreven stukken. Een hernieuwde examinatie van het geheele materiaal, dus ook van wat zich te Leiden in de studiecollections bevindt, kwam ons derhalve niet ondienstig voor 8).

Waar intusschen de bij HOLWERDA en BYVANCK voorkomende dateering haar ontstaan vindt, is niet duidelijk. Het zou immers aan de hand van de daar gevolgde methode zeer gemakkelijk zijn om aan het meerendeel van de Nederlandsche castella een Augusteïsche periode te laten voorafgaan. Wij zijn de meening toegedaan, dat in het algemeen pas van een Augusteïsche periode gesproken mag worden, wanneer blijkt, dat de gevonden munten uit het begin van de eerste eeuw — die al heel lang in omloop geweest kunnen zijn, vóór zij in den grond terecht kwamen — vergezeld gaan van andere voorwerpen uit dien tijd, met name Arretijsche terra sigillata. Voor

7) A. W. BYVANCK: Nederland in den Romeinschen tijd, Deel II, 1943, p. 383-384; cf. voorts p. 628 en p. 703.

8) Cf. Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks XXVI, 1945, p. 34, voetnoot 7.

de Claudisch-Neronische periode en „de kleine sterkte uit de vierde eeuw” te Rossum geldt hetzelfde.

Van de niet al te omvangrijke Rossumsche collectie te Leiden wordt het leeuwenaandeel gevormd door scherven van versierde terra sigillata en fragmenten van onversierde terra sigillata met pottenbakkersmerken. Andere aardewerksoorten, tenzij in den vorm van nagenoeg gave stukken of groote fragmenten, en kleine sigillatascherven heeft men destijds blijkbaar de moeite van het oprapen niet waard geacht.

Voor de documentatie van de door ons te geven tijdsbepaling hebben wij ons beperkt tot de terra sigillata, het voor de dateering meest geschikte deel van het aardewerk. De dateering van het overige deel der aardewerkvondsten beweegt zich niet buiten dit door de sigillata gegeven tijdschema.

Achtereenvolgens worden behandeld ⁹⁾:

- I. De vertegenwoordigde sigillatavormen;
- II. De verdeling van de versierde terra sigillata over de fabricatiecentra;
- III. De pottenbakkersstempels op terra sigillata.

I. VERTEGENWOORDIGDE SIGILLATAVORMEN

Vorm	Type	Aantal	Dateering	Opmerkingen	
Borden en schaal-tjes	DRAGENDORFF 15/17	1	Flavii		
	DRAGENDORFF 18	6	Flavii (één enkele Nero?)		
	DRAGENDORFF 18/31	17-25	Flavii-Hadrianus		
	LUDOWICI Tq	2	Hadrianus		
	LUDOWICI Sa	0-8	IIB-IIIa		
	LUDOWICI Sb	11-23	IIB		
	DRAGENDORFF 32	1	IId-IIIa		
	DRAGENDORFF 36	3			
	Kommetjes	DRAGENDORFF 24	1	Nero-Vespasianus	zeer groot exemplaar
		DRAGENDORFF 27	39	Flavii-IIa	
DRAGENDORFF 33		19	IIB-IIIa		
DRAGENDORFF 35		1			
DRAGENDORFF 40		1	IIB		
Kommen	LUDOWICI SMc	3	IIB		
	Niederbieber 18	3	IIB		
Wrijfschalen	DRAGENDORFF 45	10	IIB-IIIa		
	LUDOWICI RSMa	1	IIB		
Vaasjes	DÉCHELETTE 72	4	IId-IIIa		
	Diversen	1	IIB-IIIa	oor van vaasje	
Kommen met relief-versiering	DRAGENDORFF 29	6	Vespasianus-vroeg Domitianus	(2 misschien Nero)	
	DRAGENDORFF 30	1	Flavii		
	DRAGENDORFF 37	193	Flavii-IIIa		
	DÉCHELETTE 67	3	Flavii		

9) Voor de bij de beschrijving geraadpleegde werken wordt verwezen naar Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks XXVI, 1945, p. 27, voetnoot 5.

II. VERDEELING VAN DE VERSIERDE TERRA SIGILLATA OVER DE
 FABRICATIECENTRA

Landstreek	Fabricatiecentrum	DRAGEN- DORFF 29	DRAGEN- DORFF 30	DRAGEN- DORFF 37	DÉCHE- LETTE 67	Dateering
Zuid-Gallië	La Graufesenque (30-90)	6	1	41	3	Flavii (2 mis- schien Nero)
Midden-Gallië	Lezoux (50-170)			3		IIA
Oost-Gallië	Cheméry-Faulquemont (90-130)			2		IIa
	La Madeleine (110-130)			37		IIA
	Lavoye (120-200)			28		IIb-c
	Blickweiler & Eschweilerhof (105-160)			1		IIb
	Rheinzabern (130-200)			11		IIb-IIIa
	Trier (110-260)			63		IIb-IIIa
	Onzeker			1		
Totaal		6	1	187	3	197 (Id-IIIa)

Onder de fragmenten met reliefversiering komen drie stukken voor met signatuur van den fabrikant, die daardoor een nadere bespreking waard zijn:

Afb. 11.

Afb. 11: 1. Inventarismark: Rm. 114. Vorm: DRAGENDORFF 37. Stempel tusschen de versiering:]OFM̂ASCVI (retrograde), Mascus of Mascuus, waarschijnlijker: Masclus van La Graufesenque. Zie pottenbakkersstempels no 22. Dateering: Domitianus.

Afb. 11: 2. Inventarismark: Rm. 138. Vorm: DRAGENDORFF 37. Stempel tusschen de versiering: CCSACR],C.C. Sacer (ii) van La Madeleine. Zie pottenbakkersstempels no 35. Dateering: Hadrianus.

Afb. 11: 3. Inventarismark: ontbreekt. Vorm: DRAGENDORFF 37. Stempel tusschen de versiering: CĒN], Censorinus (iv) van Trier. Zie pottenbakkersstempels no 10. Dateering: Marcus Aurelius-Septimius Severus.

III. POTTENBAKKERSSTEMPELS OP TERRA SIGILLATA ¹⁰⁾

No	Lezing	Pottenbakker	Herkomst	Dateering (naar OSWALD)	Type	LEEMANS, Pl. XV:	Gepubliceerd OSWALD, Stamps, p	Opmerkingen
1	ALBILLVSF	Albillus (ii)	La Madeleine, Blickweiler & Heiligenberg	Traianus-Hadrianus	DRAGENDORFF 27	163	9	IIA. Volgens OSWALD ALIBILLVSF; voorts door hem nog een stempel ALBILLVSF op DRAGENDORFF 27 uit Rossum vermeld.
2	AVNIIDVF	Aunedos	Oost-Gallië	Traianus-Hadrianus (?)	DRAGENDORFF 33	167	35	IIB.
3	BOUDLVS	Boudillus	Lavoye & Avocourt	„Late Antonine”	LUDOWICI Sa of Sb	171	47	IIB.
4	BOVDVS[	Boudus	Lavoye	Hadrianus-„Antonine”	LUDOWICI Sa of Sb		361	IIB. Volgens OSWALD op DRAGENDORFF 18/31.
5	BOVD[	Boudus?	Lavoye	Hadrianus-„Antonine”	LUDOWICI Sa of Sb	170	361	IIB. Volgens OSWALD op DRAGENDORFF 18/31.
6	IVDVSF	Boudus?	Lavoye	Hadrianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 18/31	197		Hadrianus.
7	CAPRASIVS	Caprasius	Blickweiler	Hadrianus	DRAGENDORFF 18/31	176	60; 366	Ila/b. Volgens OSWALD, p. 366: CAPRASIV op DRAGENDORFF 31.
8	CARATIM	Caratus	Lezoux	Hadrianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 33		366	Ib/c. Volgens OSWALD CAR.AT.I.M.
9	CATVSF	Catus (ii)	Oost-Gallië (?)	Traianus-Hadrianus	DRAGENDORFF 18/31?		68	Ib/c.
10	CEN[	Censorinus (iv)	Trier	Eind 2e-begin 3e eeuw	DRAGENDORFF 37			IIB. Zie Afb. 11: 3.
11	COSSILLVS (retro)	Cosillus	Pont-des-Rèmes (Florent)	Hadrianus	DRAGENDORFF 33	179		IIB.
12	OFCREA (retro)	Crestio (i) (?)	La Graufesenque	Claudius-Vespasianus	DRAGENDORFF 27			Id.
13	ICVPITVS	Cupitus (ii) (?)	Oost-Gallië	Hadrianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 27	180		Ila/b.
14	DATIVSFEC	Datius	Rheinzabern	„Antonine”	DRAGENDORFF 18/31 of LUDOWICI Sb?		103	Ila? Met hoogen navel. Volgens OSWALD op DRAGENDORFF 18.
15	DOCCALI	Doccalus	Lezoux & misschien Oost-Gallië (Moezel district)	Hadrianus	DRAGENDORFF 18/31	181	107	Id? Volgens OSWALD op DRAGENDORFF 18.
16	OFFVSCI	Fuscus	La Graufesenque	Nero-Traianus	DRAGENDORFF 18/31?	182	128	Flavii. Volgens OSWALD op DRAGENDORFF 18.
17	GIAMAT.F	Giamatus	Oost-Gallië	Hadrianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 33			IIB.
18	MARCELLIN	Marcellinus (ii)	Heiligenberg, Mandeuere (?) & Rheinzabern	Hadrianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 18/31?	185	184	Ila.
19	IRTIALFE	Martialis (ii)	Oost-Gallië & Rheinzabern (?)	Traianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 18/31	186	189	Hadrianus.
20	MARTIVSF	Martius (iv)	Ittenweiler & Rheinzabern	Hadrianus-Commodus	DRAGENDORFF 33	187	191	IIB.
21	OFMASCVL	Masclus of Masculus	La Graufesenque	Claudius-vroeg Vespasianus	DRAGENDORFF 18	188		Flavii.
23	OFMASC (retro)	Masclus of Masculus?	La Graufesenque	Domitianus	DRAGENDORFF 37		193	Domitianus. Waarschijnlijk ook Masclus. Zie Afb. 11: 1.
24	MERCA	Mercator (ii)	Lezoux	Claudius-vroeg Vespasianus	DRAGENDORFF 27	201		Flavii.
25	OFMOM	Mommo	La Graufesenque	Traianus-Hadrianus	DRAGENDORFF 33	189	203	Flavii.
26	MMORIS	Memor	La Graufesenque	Claudius-Vespasianus	DRAGENDORFF 27	190	209	Flavii.
27	MMORI	Memor	La Graufesenque	Claudius-Vespasianus	DRAGENDORFF 27	166	201	Flavii. Volgens OSWALD MMORISM.
28	IONTANV	Montanus (ii)	Lezoux, La Madeleine & Heiligenberg	Traianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 27	165	201	Flavii.
29	OCISOIN	Ociso	La Graufesenque	Traianus-„Antonine”	LUDOWICI Sb	183	210	IIB. Volgens OSWALD MONTANV op DRAGENDORFF 31.
30	PASSENIM	Passienus	La Graufesenque	Hadrianus-„Antonine”	LUDOWICI Sb		223	IIB. Volgens OSWALD OCISO.F op DRAGENDORFF 31.
31	PRIDIANI	Pridianus	La Graufesenque	Nero-Vespasianus	DRAGENDORFF 18	192	228	Flavii.
32	PRISCVSF	Priscus (ii)	Oost-Gallië	Traianus-Hadrianus	DRAGENDORFF 27		245	IIA.
33	ROPVS.FE	Roppus (ii)	Blickweiler & Eschweilerhof	Hadrianus-„Antonine”	LUDOWICI Tq	193	252	IIA. Volgens OSWALD op DRAGENDORFF 18/31.
34	SABELLVS	Sabellus	Lezoux	Vespasianus-Traianus	DRAGENDORFF 27	200	267	IIA. Volgens OSWALD ROP.VSIFE.
35	CCSACR[	Sacer (ii), C.C.	La Madeleine	Traianus-Hadrianus	DRAGENDORFF 33			Hadrianus.
36	SACRO...	Saciro, Sacro of Sacirus	La Madeleine	Traianus-Hadrianus	DRAGENDORFF 37	161		IIA. Volledig: CCSACRI. Zie Afb. 11: 2
37	OFSEVER	Severus (i)	Lezoux & Blickweiler	Traianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 27	168?	276	IIA.
38	LSEVERI (retro)	Severus (i)	La Graufesenque	Hadrianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 27	196	296	Nero-Vespasianus.
39	VERRVSFEC	—	La Graufesenque	Nero-Vespasianus	DRAGENDORFF 27		296	Flavii. Volgens OSWALD OFSEVERI.
40	IVERSFEC	Verus (ii)	—	—	DRAGENDORFF 18/31			Ib/c.
41	VITA[	Vitalis (i)	Rheinzabern & Westerdorf	„Antonine” & „Late Antonine”	LUDOWICI Sa of Sb?	195	332	IIB. Op navel. Volgens OSWALD op DRAGENDORFF 18/31.
42	VITA[	Vitalis (ii) (?)	La Graufesenque	Claudius-Domitianus	DRAGENDORFF 27			Flavii.
43	ICIM	—	Lezoux	Domitianus-„Antonine”	DRAGENDORFF 27			IIA.
44	IFE	—	—	—	DRAGENDORFF 27	199		Flavii.
45	TA[of JVL	—	—	—	DRAGENDORFF 33			II.
46	JERI	—	—	—	DRAGENDORFF 18/31			Ila/b.
47-55	9 onleesbare of al te fragmentaire stempels op DRAGENDORFF 18 (1 ×), DRAGENDORFF 18/31 (2 ×), DRAGENDORFF 27 (2 ×) en LUDOWICI Sb (4 ×), respectievelijk dateerend: Nero-Flavii (1 ×), Flavii (3 ×), Ila (1 ×) en IIB (4 ×).							

10) In deze lijst zijn alleen die stempels opgenomen, welke wij te Leiden konden terugvinden. Bij BYVANCK, Excerpta Romana II, p. 166-167 vindt men LEEMANS' lijst vermeerderd met enkele thans te 's-Hertogenbosch bewaarde exemplaren. Deze zijn hier niet opgenomen, evenmin als de stempels uit de publicatie van LEEMANS, welke onvindbaar bleken. Voorts zijn weggelaten enkele stukken, die voorkomen in OSWALD, Potters' Stamps, en nergens anders worden vermeld.

SAMENVATTING

Uit de tabellen I-III meenen wij ten slotte de volgende conclusies te mogen trekken:

1. De op munten gebaseerde „Augusteïsche periode” wordt niet door aardewerk of andere voorwerpen uit het begin van de eerste eeuw gesteund en komt ons derhalve zeer onwaarschijnlijk voor.

2. Daar slechts drie scherven eventueel tijdens de regeering van Nero vervaardigd kunnen zijn, valt ook aan de Claudisch-Neronische periode niet meer dan hypothetische waarde toe te kennen.

3. In het begin van de regeering van Vespasianus vangt een regelmatige aanvoer van terra sigillata uit Zuid-Gallië aan, voornamelijk vervaardigd te La Graufesenque. Dit stemt overeen met den eersten hoogen top in de muntencurve. Onder de te Leiden bewaarde vondsten komen geen scherven van Germaansch-Bataafsche ceramiek voor, die er voor zouden kunnen pleiten, dat aan het castellum reeds een inheemsche nederzetting is voorafgegaan. Het ontbreken van inheemsche vondsten verliest veel aan bewijskracht, doordat eertijds bij het verzamelen het aesthetisch gevoel van Dr LEEMANS een rol heeft gespeeld.

Rossum bleef doorlopend bezet tot in de eerste helft van de derde eeuw; blijkens aardewerk en munten moet evenwel de bezetting na 200 sterk zijn teruggelopen. Evenals op vele andere plaatsen in Nederland schijnt de bewoning toen veel minder intens geworden te zijn. Vermoedelijk heeft na de groote Germanenoverstromingen van \pm 260 na Chr. nog af en toe een Romeinsche legerafdeeling op de plaats van het vervallen castellum gebivakkeerd; van deze vluchtige bezoeken zijn wellicht de enkele munten uit de tweede helft van de derde eeuw afkomstig. De spaarzame vierde-eeuwsche munten wijzen in dezelfde richting. Aardewerk uit den tijd na het midden van de derde eeuw merkten wij onder het Rossumsche vondstmateriaal niet op.

Groningen, Maart 1946.

W. GLASBERGEN

RÉSUMÉ

LA DATE DU CASTELLUM ROMAIN DE ROSSUM

Rossum, sur la rive gauche du Waal, est l'un des villages néerlandais où furent trouvées le plus de traces de l'occupation romaine. Durant la première moitié du XIXe siècle, à la suite d'un déplacement du lit du fleuve, on découvrit à quelque 350 m à l'est du village les restes d'un établissement romain, très probablement d'un castellum. Il est vraisemblable que de nouvelles fouilles feraient découvrir, sous les alluvions récentes, une partie des fondations, ou du moins leurs traces indiquées par une coloration différente du sol.

Les trouvailles du siècle dernier furent rassemblées surtout par M. H. J. VAN DER DUSSEN, notaire à Rossum, et par son neveu M. C. LEEMANS, qui devint plus tard directeur du Musée des Antiquités de Leyde, où elles sont encore actuellement conservées. En 1842 M. LEEMANS a publié une importante monographie consacrée à cette collection dont il a essayé de dégager la signification pour l'archéologie romaine aux Pays-Bas. Toutefois il n'a pas réussi à déterminer la date précise de ces trouvailles dont la majeure partie se compose de tessons de poterie en terre sigillée; en effet l'étude de cette céramique n'était pas encore assez avancée à cette époque pour qu'on pût l'employer comme moyen de datation. Par contre la description des objets trouvés est fort précise et la valeur de l'étude de M. LEEMANS reste remarquable, même aujourd'hui.

En se basant sur les tessons de terre sigillée reproduits dans cette monographie, on serait tenté de fixer la construction du castellum de Rossum au règne de Vespasien, et son évacuation vers le milieu du IIIe siècle. Les tessons exposés au Musée de Leyde confirment cette impression.

Toutefois, à en croire les ouvrages les plus récents consacrés à l'archéologie des Pays-Bas, le castellum de Rossum aurait connu quatre périodes d'occupation: la première sous Auguste, la seconde à l'époque de Claude et de Néron, la suivante de Vespasien jusqu'au milieu du IIIe siècle, la dernière enfin au IVe siècle. Ces auteurs basent leurs conclusions partiellement sur les monnaies trouvées à Rossum et partiellement sur la céramique dont une partie daterait, à leur avis, de l'époque de Claude et de Néron. Un nouvel examen approfondi des trouvailles, surtout de la terre sigillée, s'imposait. Nous en avons résumé les résultats en trois tableaux (I Types; II Provenance; III Marques de potiers).

Ces résultats confirment entièrement les conclusions qui se dégagent de l'examen des tessons reproduits par M. LEEMANS: le castellum de Rossum n'a été occupé que depuis 70 ap. J.-C.; après 200 la garnison a dû être moins nombreuse qu'aux époques précédentes, et le castellum a été évacué vers le milieu du IIIe siècle. La céramique ne nous permet donc pas d'accepter la datation des ouvrages récents dont il a été question, et nous n'avons pas trouvé de traces d'une occupation sous Auguste, ni sous Claude et Néron. Les quelques monnaies de la fin du IIIe siècle et du début du IVe indiquent, à notre avis, qu'un détachement de l'armée romaine a séjourné temporairement à Rossum, mais l'absence de tessons exclut la possibilité d'une période d'occupation de quelque durée à cette époque.

W. G.

1 PPN 172 475 961
2 PPN 172 476 16X
3 PPN 172 476 208
4 PPN 172 476 518

336² / 20 Sept. 1947

